

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Факультет гуманітарних наук

Кафедра філософії та релігієзнавства

Кваліфікаційна робота

(освітній ступінь – «магістр»)

на тему:

«“АВТОБІОГРАФІЯ” ДЖОНА СТЮАРТА МІЛЛЯ: ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ»

Виконала:

студентка 2-го року навчання,
спеціальності 033 Філософія
Загайна Марія-Романа Віталіївна

Керівник:

Менжулін Вадим Ігорович,
доктор філософських наук, професор

Рецензент _____
(прізвище та ініціали)

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою « _____ »

Секретар ЕК _____

« _____ » _____ 2020 р.

Київ – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	С. 3-14
РОЗДІЛ I. «Автобіографія» Джона Стюарта Мілля як предмет історико-філософського аналізу.....	С.15-28
1.1. Специфіка філософської автобіографістики: на межі літератури та історії	С.15-20
1.2. Сильові ознаки «Автобіографії» Мілля як філософського тексту.....	С.20-25
1.3. Особливості історичного аналізу «Автобіографії» Мілля.....	С.25-28
РОЗДІЛ II. Історико-філософські аспекти «Автобіографії» Джона Стюарта Мілля.....	С.29-72
2.1. Структурні особливості «Автобіографії» Мілля: кореляція між змістом та наративом.....	С.29-37
2.2. Дружба та смерть у житті Мілля: трансформація філософських поглядів	С.37-43
2.3. Освіта та її роль у становленні Мілля як особистості та філософа.....	С.44- 55
2.4. «Криза у ментальному розвитку»: від переосмислення уявлень щодо щастя до ідеї перманентного прогресу.....	С.55-67
ВИСНОВКИ.....	С.68-72
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	С.73-80

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Джон Стюарт Мілль (1806–1873) – видатний британський філософ, добре знаний не лише у фахових колах, а й серед більш широкої публіки. Про нього часто згадують у різних контекстах, його життю та спадщині присвячено багато праць. Однак у вивченні цієї багатогранної фігури досі залишається чимало білих плям. Зокрема, дослідники філософської думки Мілля не дуже часто звертаються до його «Автобіографії». Ба більше: досі доволі поширеним є уявлення, згідно з яким вивчення автобіографії будь-якого мислителя навряд чи може щось дати для вивчення його філософії. Однак поступово зростає й число прихильників думки, що вивчення автобіографічного зрізу дає можливість ширше осмислити не тільки постать філософа, а й його власне філософську спадщину, вводять її у новий контекст, збільшує концептуальну та фактологічну базу для її осмислення.

Багато із тем, яким Мілль присвятив свої роздуми та твори, актуальні й сьогодні, зокрема його думки щодо громадянських свобод та організації суспільного життя, прав жінок, соціальних ролей представників різних статей, якості та цілей освіти, її значення для суспільного розвитку. Аналіз його «Автобіографії» може відкрити для нас не тільки нові аспекти цих важливих питань, а й актуалізувати низку інших, почасти несподіваних, але тим не менш значущих проблем, таких, наприклад, як проблема душевного здоров'я філософа або, приміром, його специфічні методи самоосвіти. Зрозуміло, що у нашій роботі не йтиметься про радикальний перегляд ідей Мілля у світлі його розповіді про власне життя, адже «Автобіографія» – лише один із його творів. Однак уважне вивчення цього тексту дозволяє побачити в ідеях цього філософа відлуння контексту, в

якому вони розвивалися, і може розширити горизонти сприйняття його філософування.

Стан наукової розробки теми. На англомовних теренах дослідження життєвого шляху Джона Стюарта Мілля можна вважати достатньо розробленою темою, однак аналізу саме його «Автобіографії» присвячено не так багато праць. Можна сказати, що серйозні спроби оцінити значення цього твору у контексті усієї творчості автора тільки розпочинаються. Однак насправді така повільність має певну рацію: автобіографію людини, тим більш такої видатної, як Мілль, не потрібно намагатись зрозуміти поспіхом, адже певною мірою це буде спробою прожити поспіхом усе життя цієї людини.

Серед дослідників та дослідниць життя та творчого спадку Дж.-Ст. Мілля можна згадати Брюса Мацліха¹, який аналізує взаємини Мілля з його батьком Джеймсом Міллем. Еліа Мілгрем² описав екзистенційну кризу Мілля і знайшов в ній паралелі із тенденціями, що характерні для наших часів. Дейвід Ковалевські³ сфокусував увагу на такому важливому, але не завжди очевидному аспекті Міллевої думки, як зв'язок політики та емоцій. Тема політичного життя Мілля, зокрема його участь в роботі Британського парламенту, розкривається в роботі Брюса Кінзера⁴. Масштабна спроба інтерпретації творчості Мілля у контексті його життя міститься в роботі Бена Егглстона⁵. Уваги також заслуговує і спроба Лоуренса Хоулгейта

¹ Див.: Mazlich B. James and John Stuart Mill: Father and Son in the Nineteenth Century / Bruce Mazlich. – New York: Basic Books, 1975. – 484 p.

² Див.: Millgram E. John Stuart Mill and the Meaning of Life / Elijah Millgram. – Oxford: Oxford University Press, 2019. – 256 p.

³ Див.: Kowalewski D. Politics and Emotion in the Thought of John Stuart Mill / David Kowalewski. // The Journal of Psychohistory. – 1980. – P. 455–466.

⁴ Див.: Kinzer B. L. A Moralism In and Out of Parliament: John Stuart Mill at Westminster, 1865-1868 / B. L. Kinzer, A. P. Robson, J. Robson. – Toronto: University of Toronto Press, 1992. – 317 p.

⁵ Див.: Eggleston B. John Stuart Mill and the Art of Life / Ben Eggleston. – Oxford: Oxford University Press, 2010. – 320 p.

прояснити для широкого кола читачів постать та вчення Мілля крізь призму його утилітаризму та вчення про свободу⁶.

Охопити весь об'єм текстів, присвячених аналізу саме філософського доробку Мілля, не входить до завдань цього дослідження. З усіх творів мислителя нас цікавитиме передусім його «Автобіографія». Однак, як ми вже зазначали, цей текст сучасними дослідниками аналізується не дуже часто і не як самоціль, а здебільшого у зв'язку з певними темами та сюжетами, що перегукуються із власне філософськими текстами Мілля. Разом з тим варто згадати працю Джека Стілінджера⁷, який, опрацювавши низку архівних джерел, зумів відтворити історію написання «Автобіографії», наприклад, дослідив те, як могла вплинути на фінальну редакцію цього твору падчерка Мілля Гелен Тейлор. Особливої уваги заслуговує праця Ніколаса Капальді⁸ – «Біографія Джона Стюарта Мілля», автор якої уважно слідкує за логікою розповіді, що міститься в «Автобіографії» його героя, однак зосереджує увагу передусім на темах, що пов'язані з інтелектуальною його діяльністю. Йдеться про дослідження у жанрі інтелектуальної біографії, евристичні переваги якої Капальді розкриває у передмові до своєї праці. Приміром, коли йдеться про таку багатогранну постать, як Джон Стюарт Мілля, більшість дослідників зосереджуються лише на тих аспектах його діяльності, що є близькими до їх власного фаху (політика, економіка, освіта та виховання, логіка та

⁶ Див.: Houlgate L. Understanding John Stuart Mill: The Smart Student's Guide to Utilitarianism and On Liberty / Laurence Houlgate. – San Luis Obispo, California: Houlgate Books, 2018. – 217 p.

⁷ Див.: Stillinger J. The text of John Stuart Mill's "Autobiography" [Електронний ресурс] / Jack Stillinger – Режим доступу до ресурсу: <https://www.escholar.manchester.ac.uk/api/datastream?publicationPid=uk-ac-man-scw:1m2859&datastreamId=POST-PEER-REVIEW-PUBLISHERS-DOCUMENT.PDF>; Stillinger J. Who wrote Mill's "Autobiography"? [Електронний ресурс] / Jack Stillinger – Режим доступу до ресурсу: https://www.jstor.org/stable/3827271?read-now=1&seq=4#page_scan_tab_contents.

⁸ Див.: Capaldi N. John Stuart Mill. A biography / Nicholas Capaldi. – New Orleans: Cambridge University Press, 2004. – 439 p.

метафізика тощо), тоді як інтелектуальна біографія здатна зібрати ці різноманітні сюжети в єдине ціле.

Наразі дослідження Капальді є найбільш детальним аналізом «Автобіографії» Мілля. Праця Капальді заслуговує більшої уваги та ретельного вивчення тому, що є не лише прикладом ґрунтовної аналітики, а й відкриває нові можливості до застосування і для інших філософських автобіографій. Як зазначає Капальді, наявність автобіографії може розглядатися як свого роду перешкода для написання біографії⁹. Натомість для нашого дослідження, яке є не біографічним, а історико-філософським за своїм характером, наявність автобіографічного джерела – це, навпаки, можливість більш широкого та глибокого погляду на життя та спадщину його автора. Варто зазначити також, що Капальді, пишучи інтелектуальну біографію Мілля, розглядає предмет свого дослідження у контексті інтелектуальної історії. Для Капальді Мілля, в першу чергу, саме інтелектуал, тому його аналіз – це спроба співставити історичні факти із фактами життя Мілля, і надалі з його інтелектуальною діяльністю. Для нас головний інтерес складатиме передусім історико-філософський контекст.

Розпочинаючи історико-філософське дослідження «Автобіографії» Дж.-Ст. Мілля, варто також звернути увагу і на вже наявні дослідження, присвячені вивченню автобіографії як форми філософування і значення біографічного підходу в рамках історико-філософського пізнання. Розвиток автобіографізму та його статус в рамках історії філософії великою мірою залежить від розвитку уявлень про те, що таке «я» і «розповідь про себе». Англійський термін «self-narration» влучно відображає суть цього явища, оскільки пов'язаний не лише з самим актом розповіді, а й з осмисленням себе в рамках цієї розповіді. Зокрема уваги заслуговує праця Шломіт

⁹ Див.: Capaldi N. John Stuart Mill A biography / Nicholas Capaldi. – New Orleans: Cambridge University Press, 2004. – P.xiii.

Шастер «Автобіографія філософа: якісне дослідження», яка була видана у 2003 році. Авторка розпочинає з того, що йдеться про доволі новий підхід, і своє дослідження позиціонує саме як вступ до розробки відповідної проблематики¹⁰. Вагомість її вкладу до теоретичної розробки теми складно переоцінити: Шастер вводить ті терміни і поняття, які можна вважати засадничими для вивчення автобіографій філософів. Наприклад, вона розрізняє само-рефлексію, само-сприйняття, само-розуміння, і говоріння про себе. Також авторка піднімає ще цілку низку важливих питань, зокрема, про мотивацію написання тексту про своє життя, вплив цієї мотивації на стиль письма та образ автора¹¹.

Важливі і досі актуальні положення, що є свого роду альтернативою до підходу, артикульованого Шастер, можна знайти у доповіді Вальтера Хубача, виголошеній ним ще у 1970 році на XIII Міжнародному конгресі історичних наук¹². Хубач розпочинає свою доповідь аналізом відомої праці учня Вільгельма Дильтея Георга Міша (1878–1965) з історії автобіографії. Однак, на відміну від Міша, який розробив і систематизував автобіографії за стилем і географічним принципом, для Хубача автобіографія – це завжди конкретність, а не загальна форма. Зрештою, такий підхід повністю розкривається у висновках цієї доповіді – розглядати автобіографію як джерело фрагментарних даних, текст-деталь, який потребує як перевірки, так і довіри. Важливі теоретичні та методологічні положення стосовно автобіографії як специфічного літературного жанру і автобіографії саме філософа знаходимо також у працях української дослідниці Інни

¹⁰ Див.: Schuster S. C. The Philosopher's Autobiography: A Qualitative Study / Shlomit C. Schuster. – Westport, Connecticut London: Praeger, 2003. – 256 p.

¹¹ Див.: Schuster S. C. The Philosopher's Autobiography: A Qualitative Study / Shlomit C. Schuster. – Westport, Connecticut London: Praeger, 2003. – P. 17-21.

¹² Див.: Хубач В. Биография и автобиография; Проблема источника и изложения / Вальтер Хубач. – Москва: Наука, 1970. – 14 с. – (Главная редакция восточной литературы). – (XIII Международный конгресс исторических наук).

Голубович¹³, а також Сергія Смірнова¹⁴ і низки західних дослідників, зокрема Джуліана Баггіні¹⁵, Гаррі Хагберг¹⁶, Едвард Муні¹⁷, Леонор Райт¹⁸.

Оскільки життя філософа передбачає висловлення філософських ідей, також постає питання стосовно того, як саме вони співвідносяться між собою. Відверті противники біографічного підходу впевнені, що лише ідеї філософів варті уваги, тоді як їх життя для історії філософії жодного значення не має. Є також прихильники компартменталізму, які вважають, що життя і вчення філософа треба розглядати окремо. Однак серед прихильників важливості біографій філософів теж є істотні розбіжності. З одного боку, нерідко йдеться про біографічний редукціонізм, який передбачає зведення (редукцію) вчення філософа до певних нефілософських чинників (скажімо, психологічних або соціальних). Біографічному редукціонізму протистоїть більш історично виважений біографічний підхід, який подібних пояснювальних схем уникає.

¹³ Див.: Голубович И.В. Метафизический опыт детства в автобиографических нарративах/ И.В. Голубович // Детство в христианской традиции и современной культуре. Успенские чтения. – Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, НаУКМА, 2012. – С.316–374; Голубович И.В. Третье пространство автобиографии: между философией и литературой/ И.В. Голубович // Sententiae: наук. пр. Спільки дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства). – Вінниця, 2006. – Спецвип. No 1 : Філософія і космологія. – С. 231–242.

¹⁴ Див.: Смирнов С. А. Антропология Автобиографии Часть 1 Автобиография: проблема метода / Сергей Алевтинович Смирнов. // ЧЕЛОВЕК.RU Институт философии и права Сибирского отделения Российской академии наук. – 2018. – №13. – С. 66–103.

¹⁵ Див.: Baggini J. Philosophical Autobiography / Julian Baggini. // The Philosopher's Magazine Routledge. Taylor and Francis Group. – 2002. – №45. – P. 295–312.

¹⁶ Див.: Hagberg G. L. Describing Ourselves: Wittgenstein and Autobiographical Consciousness / Garry L. Hagberg. – Oxford: Clarendon Press, 2008. – 264 p.

¹⁷ Див.: Mooney E. F. Lost intimacy in American Thought: Recovering Personal Philosophy From Thoreau to Cavell / Edward F. Mooney. – New York-London: continuum, 2009. – 234 p.

¹⁸ Див.: Wright L. J. The Philosopher's "I". Autobiography and the Search for the Self / Leonor J. Wright. – Albany: State University of New York Press, 2006. – 217 p.

Докладний опис цих відмінностей знаходимо в роботах українського фахівця з історико-філософської біографістики В.І. Менжуліна¹⁹.

У дослідженнях «Автобіографії» Дж.-Ст. Мілля можна знайти приклади різних типів ставлення до біографії філософа. Серед представників психоаналітичного підходу варто виокремити Фреда Вілсона та його дослідження «Автобіографії». Вілсон, наприклад, припускає, що моральна і психологічна («ментальна») криза Мілля були патологією, психологічним відхиленням, акцентуючи увагу саме на описі емоцій та переживань, а також розглядаючи постать філософа крізь призму стосунків із його батьком²⁰. Говорячи про психологічний напрямок, варто згадати і статтю Майкла Гріна²¹, у якій сфокусовано увагу на тій главі Міллевої «Автобіографії», в якій йдеться про душевну кризу філософа. Однак, на відміну від Вілсона, Грін не редукує цей епізод життя Мілля лише до психологічного аспекту, тим більше – не вважає його патологічним. Навпаки, Грін реконструює описи емоційних станів філософа не у вузько-психологічному (й тим більш психопатологічному), а у ширшому – історичному – контексті.

Отже, незважаючи на те, що історико-філософський аналіз «Автобіографії» Джона Стюарта Мілля ще не набув великого поширення, вже наявні певні напрацювання, які формують необхідну базу дослідницької літератури і дають можливість розвивати більш багатобічний підхід у дослідженні філософського спадку Мілля.

¹⁹ Див., напр.: Менжулін В. І. Біографічний підхід в історико-філософському пізнанні / Вадим Менжулін. – Київ : [НаУКМА : Аграр Медіа Груп], 2010. – С.23-38.

²⁰ Див.: Wilson F. Mill's Autobiography / Fred Wilson // *Autobiography as Philosophy. The philosophical use of self-representation: collective monography* edited by Thomas Mathien and D.G. Wright. – New York: Routledge, 2006. – S. 180–210. Wilson F. *Psychological Analysis and the Philosophy of John Stuart Mill* / Fred Wilson. – Toronto: University of Toronto Press, 1990. – 390 p.

²¹ Див.: Green M. *Sympathy and Self-Interest: The Crisis in Mill's Mental History* / Micheal Green. // Cambridge University Press. – 1989. – P. 259–277.

Усвідомлення цього визначило **мету** нашого дослідження – здійснити історико-філософський аналіз «Автобіографії» Джона Стюарта Мілля. Реалізація цієї мети передбачала розв’язання таких **завдань**:

- окреслити основні тематичні лінії, що присутні в «Автобіографії» Джона Стюарта Мілля, та виокремити наявні в ній власне історико-філософські аспекти;
- встановити значення цього твору у контексті усієї спадщини автора;
- встановити, чи можливе проведення паралелей між фактами особистого життя Мілля, його автобіографічними рефлексіями та філософськими ідеями;
- на підставі «Автобіографії» Джона Стюарта Мілля схарактеризувати специфіку автобіографії як можливого джерела історико-філософського аналізу.

Об’єктом дослідження є твір Джона Стюарта Мілля «Автобіографія».

Предмет дослідження становлять історико-філософські аспекти «Автобіографії» Джона Стюарта Мілля.

Структура роботи зумовлена зазначеними вище метою і завданнями дослідження. Робота містить вступ, два розділи, висновки та список використаних джерел.

У розділі 1 «“Автобіографія” Джона Стюарта Мілля як предмет історико-філософського аналізу» розглянуто методологічні засади розгляду «Автобіографії» Дж.-Ст. Мілля як філософського тексту, що може бути предметом історико-філософського аналізу; висвітлено важливі положення, які формують методологічні підвалини теми та задають рамки дослідженню автобіографії філософа як власне філософського джерела.

Розділ 2 «Історико-філософські аспекти “Автобіографії” Джона Стюарта Мілля» присвячено аналізу історико-філософських аспектів «Автобіографії» Дж.-Ст. Мілля. Особливу увагу приділено аналізу

структури тексту «Автобіографії», а також таким темам, як освіта Джона Стюарта Мілля, що здійснювалася в рамках навчального експерименту його батька, відомого філософа Джеймса Мілля, стосунки з батьком, відносини з матір'ю та дружиною з огляду на прихильність Джона Стюарта Мілля до ідей фемінізму; проаналізовано філософські впливи, яких зазнав Мілля упродовж життя, зокрема з боку мислителів, з якими Мілля був знайомий особисто. Також проаналізовано низку фактів із життя Мілля, які мали істотне значення у процесі формування його філософських поглядів.

У висновках узагальнено результати здійсненого дослідження та визначено перспективи подальшого вивчення теми.

Теоретико-методологічні засади дослідження. В основу роботи покладено комплексний методологічний підхід, який поєднує дотримання загальних принципів наукового пізнання (зокрема системності, цілісності, об'єктивності, доказовості) і специфічних настанов історико-філософської реконструкції та аналізу, що ґрунтуються на принципах історизму та діалогізму. У процесі історико-філософського аналізу автобіографії як специфічного жанру філософського наративу було застосовано елементи методу «нового історизму», а також генетичного, психоаналітичного та герменевтичного підходів. На всіх етапах роботи автор керувався критичним методом аналізу джерел.

Дослідження автобіографії загалом схоже на слухання – це спроба почути автора, не вступаючи з ним в полеміку. Отже, досліджуючи «Автобіографію» Джона Стюарта Мілля, ми намагались тримати ту дистанцію, яка би дозволила пласт за пластом відкривати нові грані та сенси у житті Мілля як шляху любові до мудрості. Окрім того, одним із важливих методологічних завдань нашого дослідження було утримання від анахронізму, тобто від спокуси осучаснення мотивів, що містяться у творі, написаному у позаминулому столітті. Так, дослідження життєвої траєкторії відкриває можливість емпатії та пошуку спільних тем у автора та

дослідника, що, однак, не повинно стояти на заваді відображення історичного контексту. Іншими словами, однією із вагомих методологічних засад у даному дослідженні є повага до історичних кордонів, однак без замикання лише у них.

Джерельну базу дослідження становить передусім опублікований текст «Автобіографії» Джона Стюарта Мілля, а також її «Ранній нарис» та «Єльські фрагменти», доступні у першому томі зібрання творів Мілля, виданого під редакцією Джека Стіллінджера та Джона Робсона²².

У роботі також використовуються інші оригінальні твори Мілля, а також дослідницька література, присвячена методології вивчення біографій та автобіографій філософів, а також різним аспектам життя та творчості безпосередньо Джона Стюарта Мілля.

Апробацію результатів дослідження було здійснено у доповіді автора «The philosophical dimension of autobiography (based on John Stuart Mill's "Autobiography")», підготовленої для Міжнародної наукової конференції «Дні науки філософського факультету – 2020», Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 22–23 квітня 2020 р.). Тези доповіді опубліковано у збірнику матеріалів конференції²³.

Результати здійсненого дослідження узагальнено в таких **положеннях, винесених на захист**:

1. «Автобіографія» Джона Стюарта Мілля є інтегральним історико-філософським джерелом, яке дозволяє оглянути спадщину та постать філософа в цілому (у контексті його доволі різнопланової

²² Див.: Mill J. S. Autobiography and Literary Essays / John Stuart Mill // Collected works of John Stuart Mill / edited by John M. Robson and Jack Stillinger. – Toronto : University of Toronto Press Routledge&Kegan Paul, 1981. – (Vol. 1). – P. 1–290.

²³ Zahaina M. The philosophical dimension of autobiography (based on John Stuart Mill's "Autobiography") // International Scientific Conference "The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2020," April 22–23, 2020: [Abstracts] / Ed. Board: A. Konverskyi [and others]. – Kyiv: Publishing center "Kyiv University," 2020. – P. 49.

інтелектуальної біографії і ширше – інтелектуальної історії), а також прояснити умови виникнення та трансформації його філософських ідей і тим самим істотно розширити горизонти розуміння його філософування. При цьому не йдеться про радикальний перегляд ідей Мілля у світлі його розповіді про власне життя, адже «Автобіографія» – лише один із його творів.

2. Одним із важливих напрямів аналізу історико-філософських аспектів «Автобіографії» Джона Стюарта Мілля виявляється вивчення й самої структури тексту, виявлення його концептуальних особливостей, зокрема взаємозв'язку між наявними в ньому оповідями та узагальненнями.
3. Важливими компонентами історико-філософського дослідження «Автобіографії» є виокремлення значущих подій та впливових особистостей у житті філософа та виявлення філософських та психологічних особливостей у їх сприйнятті Міллем.
4. Величезну роль у формуванні поглядів Мілля відіграв його батько, передовсім – завдяки запровадженій ним експериментальній системі освіти. Загалом, освіта відіграла велику роль у житті Мілля: не дарма цій темі він присвятив чотири глави своєї «Автобіографії». На філософське становлення Мілля також істотно вплинула трансформація образу батька та здобуття нового життєвого досвіду.
5. Однією із найважливіших тем «Автобіографії» стала пережита її автором психологічна («ментальна») криза. Вона стала приводом для переосмислення філософом як категорії «щастя», так й загалом цілей та сенсу життя. Яскравим прикладом особистісного впливу на написання філософських текстів можна вважати есей Мілля «Про свободу». В цьому випадку процес створення тексту був тісно сплетений із особистістю його дружини Гарієт Тейлор Мілля.

6. Як засвідчує остання глава «Автобіографії» («Загальний огляд решти мого життя»), інтелектуальна та власне філософська біографія Мілля були тісно пов'язані з його практичною (передусім – політичною та адміністративною) діяльністю. Про це свідчать як його робота у парламенті та обіймання ректорської посади, так і формулювання та відстоювання сміливих політичних ідей, наприклад, пов'язаних з розвитком фемінізму.

РОЗДІЛ І. ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

«АВТОБІОГРАФІЇ»: СПЕЦИФІКА ЖАНРУ

1.1. Основні аспекти філософської автобіографістики: на межі літератури та історії

Дослідження автобіографії носить міждисциплінарний характер, і вивчається як в рамках літератури, так й історії та філософії. Однак, цікава для нас проблематизація автобіографії відбувається саме в рамках історії. В першу чергу тому, що ставиться питання про те, що саме ми називаємо автобіографією, яка різниця між мемуарами та іншими згадками про себе? Постає питання, як виокремити жанрові характеристики та як їх розуміти. Історики також ставлять і питання правдивості автобіографії, можливості довіряти їй як джерелу, але все ж на це питання неможливо відповісти в рамках лише історії. Для філософії жанр автобіографії не є чимось новим і незвичним, та все ж спостерігалась схожа тенденція, що і в історичній науці. Автобіографія сприймається насторожено, адже будь-яка спроба верифікації достовірності наштовхується на непереборну перешкоду – як співвідносити дійсність автора з історичною дійсністю?

Окремо варто згадати Юрія Зарецького, який описав історіографію автобіографії в рамках переходу від літератури до історії²⁴. Його напрацювання частково можна застосувати і для філософського дослідження. В першу чергу тому, що він проблематизує жанр – використання літературних термінів, в якийсь момент, виявилось нерелевантним для істориків. Звідси і постало завдання з'ясувати, як характеризувати «я» в історичному тексті. Можливо, це дещо вільна інтерпретація думки Зарецького, але саме само-осмислення особистості

²⁴ Див.: Зарецкий Ю. Новые подходы к изучению свидетельств о себе в европейских исследованиях последних лет / Юрий Зарецкий // Автор и биография, письмо и чтение / Юрий Зарецкий. – Москва: Издательский дом Высшей школы экономики, 2013. – С. 25.

стає одним із мостів від літератури та історії до філософії. Ще одним цікавим дослідником автобіографії, якого варто згадати, є Філіп Лежен²⁵. Питання, які він формулює до автобіографістики, з одного боку, є простими і відкривають певною мірою ту дитячу цікавість, яка штовхає відкривати незвідане. З іншого боку вони пов'язані і з особистим інтересом та покликом, що постає уже усвідомленим та артикульованим фактом. Його досвід дослідження є цінним також і тому, що він стоїть на перехресті чотирьох сфер, а саме літератури, соціології, історії та філософії. У своїх роботах Лежен намагається прояснити та розв'язати підняті ним питання. Наприклад, вводить цікаве поняття «автобіографічний пакт» на позначення правдивості свідчень того, хто збирається писати автобіографію. Але є у цьому поясненні ще один цікавий елемент – автобіографія постає у Лежена не просто як текст, і тим паче не художній твір, а як акт²⁶.

Це безумовно варте уваги зауваження, особливо в контексті «Автобіографії» Мілля. Оскільки «Автобіографія» позбавлена атрибутів літературного тексту: у неї немає сюжету – подієва сторона життя присутня, але побіжно, і важлива, радше, заради хронології, та, власне, часових і територіальних рамок. Мілля не спілкується з читачем прямо, і, здається, не надто переймається власною зрозумілістю – певним подіям бракує історичного контексту. Втім, цінність її полягає якраз у тому, що текст стає чимось більшим, він стає вчинком, обов'язком, звершенням.

²⁵ Див.: Лежен Ф. От автобиографии к рассказу о себе, от университета к ассоциации любителей: история одного гуманитария / Филип Лежен // Автор и биография, письмо и чтение / Филип Лежен. – Москва: Издательский дом Высшей школы экономики, 2013. – С. 205.

²⁶ Див.: Лежен Ф. От автобиографии к рассказу о себе, от университета к ассоциации любителей: история одного гуманитария. – М.: Издательский дом Высшей школы экономики, 2013. – С.208.

Цікавим поглядом на текст не лише автобіографії, а й, мабуть, у ширшому значенні слова, є підхід до авторства як комунікації²⁷. Дослідниця Єлена Нікітіна пропонує наступний погляд: на її думку, з текстом, як і з річчю, можуть встановлюватись діалогічні відносини. В чому ж цінність таких взаємин? В тому, що вони не є ані суто предметними, ані чисто логічними. Адресату доступна множинність смислів, що лежать на різних рівнях і площинах²⁸. Ідея не нова, однак варта того, щоб її зазначити і ввести в наш дискурс, оскільки налаштування взаєморозуміння з автором дійсно схоже на діалог, в якому, в першу чергу, виокремлюються ключові поняття і смисли, які дають можливість порозуміння. Щобільше, цей підхід нагадує нам, що смисли змінні в залежності від адресата. Єлена Нікітіна також цим коротким есе підіймає ще одну важливу тему, а саме – на позначення ролі чи позиції автора при написанні свого тексту, дослідниця вживає термін «амплуа»²⁹, щоб підкреслити особливості цієї позиції та її змінності.

В чому ж полягає особливість «амплуа» Мілля у «Автобіографії»? Адже мимоволі постають питання – чи усвідомлено автор провадить свій текст як діалог, чи кожен текст може трактуватись як діалогічний, чи достатньо читача, щоб діалог відбувся? Ці питання актуальні тією мірою, якою відкривається перед нами текст «Автобіографії». Мілля не ставить за ціль бути зрозумілим, і у його тексті не зустрічаються ознаки «гри з читачем»³⁰, тому наскільки справедливим було б застосування такої

²⁷ Див.: Никитина Е. Авторство как коммуникативная роль / Елена Никитина // Автор и биография, письмо и чтение / Елена Никитина. – Москва: Издательский дом Высшей школы экономики, 2013. – С. 11.

²⁸ Див.: Никитина Е. Авторство как коммуникативная роль. – М.: Издательский дом Высшей школы экономики, 2013. – С. 11-12.

²⁹ Див.: Никитина Е. Авторство как коммуникативная роль. – М.: Издательский дом Высшей школы экономики, 2013. – С. 13.

³⁰ Див.: Никитина Е. Авторство как коммуникативная роль. – М.: Издательский дом Высшей школы экономики, 2013. – С. 13.

парадигми до аналізу тексту «Автобіографії» залишається питанням риторичним. Іноді виникає враження підглядання в особисте життя Мілля. Проте він сам цензурує і відсікає зайве: те, що не може попадатись на очі іншим, інтимне.

Очевидно, якщо описувати історіографію усіх понять, які охоплює автобіографія, а саме – я, історія, наратив, дискурс, світ, життя, об'єкт-суб'єкт, а також осмислення ролі особистості філософа як в його філософії, так і в історії філософії – вимагатиме неймовірних дослідницьких зусиль. Можемо лише схематично зобразити певні опорні точки дослідження значимості життя та особистості філософа у формуванні і трактуванні його філософії, та його ролі в історії філософії.

Почнімо із найменш прихильного до нас напрямку – антибіографізму, який знецінює Автора, і зважає лише на ідеї та думки. Підкресливши саме «знецінення», ми сформулювали власне ставлення до цієї парадигми. Без претензій на істинність цей підхід, безумовно, вартий уваги, і деякою мірою корисний для інтелектуальних вправ – дискутувати з ідеями та аргументами, а не з автором і його контекстом. З іншого боку стоїть психологізм. Варто зазначити, що недолік психологізму не в тому, що він виводить особистість на перший план, а в тому, що функції цієї особистості стають єдиною дійсністю, в якій існує і текст, і автор. Мабуть, жоден філософ не оминув питання ролі власної особистості у своїй же філософії, і кожен розв'язував цю головоломку в свій спосіб – не наділяючи увагою, заперечуючи значимість особистості, чи врешті, повертаючись до неї і переосмислюючи. Можемо згадати найбільш знакових представників різних підходів до біографістики та автобіографістики – це і Фуко, і Гайдеггер, ті ж Дильтей, Ясперс і Дерріда.

Перелік авторів та їхніх концепцій можна продовжити і далі, однак тут варто постаратись вхопити больову точку, те явище, яке власне і проблематизує тему. На нашу думку, це можна окреслити, сформулювавши

питання: як особистість і життя філософа «вписується» в історію філософії. Адже викреслювання і заперечення – це також один із способів актуалізації проблеми. Хоча таке формулювання і дещо звужує проблематику даної теми. В такому випадку можливо сформулювати питання, якою є роль власної біографії для конкретного філософа, як він окреслює цю значимість в рамках історії філософії, і як потім цю значимість інтерпретують дослідники філософії.

Іншим цікавим спектром проблематизації автобіографії можна виокремити в рамках індивідуалізації гуманітарного знання. Наприклад, Інна Голубович у своїй статті «П.М. Бациллі про феномен автобіографії і «біографічний поворот» у сучасній гуманітаристиці»³¹ намагається окреслити інтерес до біографії та автобіографії в поняттях індивідуалізації, або як «пошук об'єктивного в суб'єктивному»³². Авторка вводить більш широкий контекст і намагається критично осмислити нові тенденції у гуманітаристиці. Важливо зазначити, що мова іде в першу чергу про ширші кордони, аніж лише філософське знання, оскільки біографістика як підхід загалом бере свій початок у літературі. При цьому, завдяки більшому контексту – тенденції «антропологічного повороту», і «комплексу знань про людину» – ця розвідка дає нам можливість говорити про автора автобіографії як про унікальну особистість, враховуючи його досвід в рамках «індивідуалізуючої стратегії»³³.

Чи можливо шукати відповіді на ці питання в рамках лише «Автобіографії»? Навряд чи, тому що сам Мілль питання так не ставить:

³¹ Див.: Голубович И. П.М. Бицилли о феномене автобиографии и «биографический поворот» в современной гуманитаристике / Инна Голубович // Автор и биография, письмо и чтение / Инна Голубович. – Москва: Издательский дом Высшей школы экономики, 2013. – С. 63.

³² Див.: Голубович И. П.М. Бицилли о феномене автобиографии и «биографический поворот» в современной гуманитаристике. – Москва: Издательский дом Высшей школы экономики, 2013. – С. 66.

³³ Див.: Голубович И. П.М. Бицилли о феномене автобиографии и «биографический поворот» в современной гуманитаристике. – Москва: Издательский дом Высшей школы экономики, 2013. – С. 65.

фактом написання автобіографії він уможлиблює говоріння про себе як про особистість. Між іншим, зауважимо, що «Автобіографія» Мілля може бути зразком саме філософської автобіографії, тому що особистому у ній присвячено небагато у порівнянні із власне філософією.

1.2. Стильові ознаки «Автобіографії» як філософського тексту

Автобіографія – це історія, осмислена в межах однієї особистості. Історія саме в сенсі науки, яка покликана осмислити, раціоналізувати, пояснити та пов'язати між собою факти у певному часовому проміжку. Очевидно, вибір діє-слова залежить від світогляду дослідника, який вказуватиме і на те, які питання він ставить, і чи бачить мету в усьому, що трапляється на шляху становлення історії. Усе, що з нами стається: набір фактів, емоцій, вражень, спостережень – неухильно піддаються аналізу і впорядкуванню. Людський мозок не здатен жити у хаосі – історія «себе» повинна бути осмисленою і узгодженою. Зрозуміло також, що мова іде в першу чергу про здорову особистість, і жодним чином не посягає на те, що вважається відхиленням. Аналізуючи особистість, та й, зрештою, історії з нею пов'язані, в певний момент існує ризик бачити всюди лише структури, оминаючи особистісний суб'єктивний погляд. Однак те, що становить проблему для історика-науковця, а саме групування фактів, очищених від погляду суб'єкта, для нас може становити цікаву область для дослідження. Оскільки межі «я» не обмежуються раціональним та об'єктивним, навпаки, допускають і хаотичність, і непояснюваність чи нелогічність.

Враховуючи це, один із можливих закидів до автобіографії може бути наступним: доступність автора до предмета дослідження і перевага у

певному особливому розумінні – ілюзія³⁴. Хіба можна стверджувати, що ти сам знаєш себе краще за всіх інших? Зауваження справедливе, але не позбавлене певного методологічного позірства. Занадто багато понять, що потребують уточнення – що саме розуміємо під пізнанням у контексті «я» чи особистості, зрештою, як розуміємо особистість, «я» і автора? Яке мірило істинності відображення особистості? Також, можемо згадати і Капальді, який писав біографію Мілля, базуючись на «Автобіографії». Для нього наявність «Автобіографії» була перешкодою, яку потрібно було подолати³⁵.

Спроба дослідника відтворити «реальний» образ, чи найбільш наближений до реальності, прагнення вхопити дійсні наміри і реконструювати особистість такою, якою вона була насправді, приречені на необ'єктивність. Адже у звинуваченні імовірної недостовірності автобіографії лежить ствердження можливості достовірності. В будь-якому разі, ця суперечка не має вирішення, оскільки її розв'язання лежить в одній понятійній площині. Якщо ж спробувати подивитись на проблему під іншим кутом, то можна припустити, що врешті-решт питання достовірності у наративі про себе – це радше питання довіри автора до самого себе, і дослідника до автора. Адже такий раціоналізаторський підхід більше свідчить про прагнення контролю над дійсністю, аніж про відкритість до досвіду автора і відчуття суміщення власного контексту та предмета вивчення і аналізу.

Звичайно, така позиція дещо підточує стійкий науковий фундамент дослідження. Варто зазначити, що для нас важливий найбільш широкий

³⁴ Див.: Лежен Ф. В защиту автобиографии. Эссе разных лет. Перевод и вступление Бориса Дубина [Електронний ресурс] / Филип Лежен // Иностранная литература. Вип.4. – 2000. – Режим доступу до ресурсу: <https://magazines.gorky.media/inostran/2000/4/v-zashhitu-avtobiografii.html>.

³⁵ Див.: Capaldi N. John Stuart Mill A biography / Nicholas Capaldi. – New Orleans: Cambridge University Press, 2004. – P.xiii.

контекст «Автобіографії» в рамках її автора. Очевидними є пункти про те, що життя й інтелектуальна діяльність філософа взаємопов'язані між собою. Втім ми не беремось стверджувати, що структура цього взаємозв'язку однозначна та прямолінійна, більше того, що вона буде однаковою для кожного філософа. Можливо, це надто індивідуалістський підхід, проте виявлення закономірностей передбачає значно більш широкий спектр джерел. Наявність різноманітних підходів до трактування автобіографії дає можливість зрозуміти їх багатогранність, що, однак, необхідно підкріплювати практичним матеріалом.

Тут перед нами постає наступна проблема, яка витікає із попередньо зазначеного підточування науковості підходу до аналізу автобіографії, де автобіографія постає як література, як художній текст. Звісно, завдяки Лежену ми можемо стверджувати, що автобіографія все ж носить більш документальний характер, і покликана відображати дійсність автора. Не кожна філософська автобіографія вміщається у такі рамки, хоча у випадку Мілля це правило спрацьовує. «Автобіографія» не несе у собі практично жодних ознак художнього тексту; враховуючи той факт, що Мілля все ж зрідка описує власні переживання і емоції – вони не є літературними, а радше документальними.

Певним чином, на не-літературність вказує і мотивація написання автобіографії – Мілля не ставить за ціль розповісти цікаву історію. Його мотивом, наприклад, є вшанування пам'яті батька, описавши його навчальний підхід, адже за словами Мілля сам Джеймс Мілля цього не зробив. Будучи свідомим філософських засад освітнього питання, Джон Стюарт Мілля описує не лише освітні інструменти та програму і перелік літератури, з якою він знайомився, але і рефлексує філософські засади, проживає їх, переоцінює та розвиває. Ні Джеймс, ні Джон не написали книги, повністю присвяченій лише освіті, тому «Автобіографія» у цьому сенсі – неоціненне джерело.

Зрозуміло, що це не єдина причина, що спонукала до створення «Автобіографії», та все ж мотивацію її написання не можна звести лише до прагнення самореалізації особистості³⁶. По-перше, таке сприйняття спрощує, по-друге, це свідоме нав'язування мотивів, які досліднику лише здаються вічними та прийнятними. Мілль влітає у свій текст і події особистого життя, хоч вони і нерозривно пов'язані із його становленням як філософа та особистості; він стає прикладом того, як філософія втілюється в життя разом з особистістю. Зрозуміло, що сама по собі «Автобіографія» не відкриє Мілля як філософа, не зможе виразити весь об'єм його інтелектуального спадку, який можемо знайти у його філософському доробку. Більше того, можна і філософські тексти Мілля читати без знайомства із «Автобіографією». Тим не менш, такий підхід буде лише однією із крайностей інтерпретацій.

В будь-якому разі, стоячи перед фактом наявності «Автобіографії», безглуздо заперечувати її значимість, ще й тому, що вона відкриває цікавий факт про Мілля – його життя завжди було пов'язане із текстами, ними він намагався змінювати і вдосконалювати світ, виражав не лише свої думки та ідеї, але й, можемо припустити, переживав їх як акт самоактуалізації. Можливо, даний факт не виглядає незвичним для філософа, однак, те, що Мілль це артикулює – змінює наше сприйняття його філософських текстів, не психологізуючи їх. Читаючи заново, наприклад, «Про свободу», усвідомлюючи таке велике значення тексту для Мілля, відчуваєш, як змінюється сприйняття – ідеї перестають бути абстрактними, хоча й не набувають образу конкретної особистості. Йдеться не про стиль чи авторство, а радше про феномен, який можна назвати персоналізацією – хоча це достатньо широке і неточне формулювання.

³⁶ Див.: Менжулін В. Біографістика між філософією життя та герменевтикою: досвід В. Дильтея [Електронний ресурс] / Вадим Ігорович Менжулін – Режим доступу до ресурсу: <http://doxa.onu.edu.ua/Doxa12/211-219.pdf>. – С. 214.

Варто також звернути увагу на використання однієї із методологічних настанов Фрейда, який закликав практикам психоаналітики слухати пацієнтів у стані «плаваючої уваги»³⁷. Ключовою перевагою цього підходу є те, що власна усвідомленість не нав'язується тому, хто говорить. Очевидно, Фрейд має на увазі практикуючих лікарів і сеанси терапії у реальності, але цей інструмент з певними застереженнями можна використовувати і для вивчення автобіографії. Фрейд говорить про те, що така настанова повинна дати можливість пацієнту не цензурувати власну дійсність і усвідомленість, хоча в нашому контексті процес цензури і вибору уже відбувся, все ж сторона реципієнта все ще може контролювати свій процес сприйняття.

Одним із аспектів процесу сприйняття як автобіографії загалом, так і «Автобіографії» Мілля, зокрема, можемо виокремити і той, контролювати який складно, якщо взагалі можливо. Фрейд, наприклад, підказав метод управління увагою, але чи можливо налаштувати процес сприйняття в такий спосіб, щоб уникнути будь-яких очікувань та звільнитись від стереотипів? Так, філософії доступні різноманітні інструменти, однак, чи можливо і яким чином, якщо так, очистити сприйняття настільки, щоб воно залишилось чистим полотном? Мова йде не лише про те, що досліджуючи «Автобіографію», наш аналіз уже обмежений нашими уявленнями-стереотипами про Мілля. Оскільки, уже відбулось і знайомство з його текстами, і з фактами біографії. Цей комплекс фрагментарних знань заклав фундамент для уявлення Мілля як особистості гармонійної, життя якої узгоджено з власними міркуваннями. Аналіз же «Автобіографії» неunikнено приводить до руйнування такого уявлення. І мова не про те, що таке уявлення хибне чи умовне, тому що таке руйнування відбулось би,

³⁷ Див.: Freud S. Ratschläge für den Arzt bei der psychoanalytischen Behandlung [Електронний ресурс] / Sigmund Freud – Режим доступу до ресурсу: <https://www.psyalpha.net/de/themen/behandlungstechnik/freud-technische-schriften/sigmund-freud-1912e-ratschlaege-arzt-psychoanalytischen-behandlung>.

навіть якщо така узгодженість була чи констатувалась автором як така, що має місце бути. Це руйнування, цей розрив між уявним і «реальним» посилюється ще й тому, що внутрішня логіка світовідчуття, будучи для автора «Автобіографії» очевидністю, залишається закритою для дослідника. А там, де невідомість, завжди є місце для сумніву.

1.3. Особливості історичного аналізу «Автобіографії»

Для історичного аналізу – необхідний контекст, автобіографія не зможе самостійно відкрити «щось нове» про епоху, натомість для філософського підходу, рефлексивність тексту і спроба ретроспективного погляду забезпечує можливість дослідження якщо не одноосібно, то не виходячи за межі однієї особистості. Очевидно, можливості історичного аналізу прикро було б зводити лише до контекстуалізації та широкого погляду на проблему. Але завдання історика – віднаходити історію, а для її відображення необхідні атрибути, які в цьому випадку забезпечує саме контекст. Однак, тоді може постати питання, чому не залишитись у рамках, наприклад, історії ментальності чи історії ідей, чи на стику історії та психології? Перша і поверхнева, здавалося б, відповідь – це сам персонаж історії – філософ. Чи варто абстрагуватись від роду діяльності? Ні, оскільки втрачається не просто суттєвий пласт наративу, але й частина персонажа як особистості.

В чому ж особливості та обмеження історичного аналізу? Якщо спробувати визначити, то історичному аналізу, в першу чергу, притаманні дослідження про виникнення і розвиток у часі, обов'язковим елементом якого є хронологічні рамки та визначеність напрямку часового розвитку. Історія ж – це про факти, про дії і те, що вони стверджували; аналіз причин і пошук закономірностей. В цьому і полягає обмеження, адже при автобіографістському підході ми намагатимемось уникати встановлення

закономірностей. Пошук причинно-наслідкових зв'язків також не становитиме нашого основного завдання. Натомість спробуємо поєднати два підходи – історичний та філософський. Адже, філософський аналіз – це про смисли, про вихід за межі історії. Філософія не боїться часу, і не сприймає його як обмеження – лише як орієнтир. Історико-філософський аналіз автобіографії відкриває додаткові переваги, оскільки, працюючи у різних площинах, дає можливість зберігати найбільш виважену позицію. Опис власного життя став тією рамкою чи ниткою, що обмежує чи нанизує смисли. Зрозуміло, що найбільшою небезпекою стане спокуса сприйняти все занадто особисто, робити здогадки і висновки замість автора, і приписувати причини і сенси, яких не було. Зрештою, це застороги радше здорового глузду, аніж наукового підходу. Повертаючись до автобіографії як нанизування смислів, варто окреслити, в чому ж особливість історико-філософського підходу саме в рамках тексту Джона Стюарта Мілля. З одного боку, роки життя Мілля встановлюють чіткі хронологічні рамки, з іншого – ми одразу стикаємось із тим, що насправді ці рамки ширші. Як мінімум, і небезпідставно, слід включити і роки життя батька – Джеймса Мілля. Адже життя однієї людини рідко обмежується її одним життям. І йдеться тут не лише про часові рамки, але й про світоглядно-філософські.

Ми не претендуємо на повноту і глибину дослідження, оскільки нам вдалось охопити незначну кількість найважливіших аспектів історико-філософського аналізу. В дослідженні «Автобіографії» Мілля, не хочеться обмежувати автора, нав'язуючи йому власні суб'єктивні враження. Не зважаючи на це, ми все ж позбавлені ілюзій з приводу можливості «об'єктивного», «неупередженого» вивчення «Автобіографії». Оскільки фокус постійно зміщуватиметься від я-Мілля до я-дослідника, співпереживання і співставлення, порушуватиме часову дистанцію і зміщуватиме часові рамки – те, що називають анахронізмом. Ми пізнаємо своє «я» крізь досвід, адже «я» не існує в жодному із моментів, коли ми

кажемо «я». Однак, як влучно зауважив на філософському семінарі Венсан Декомб, пояснюючи власним дослідженням, що фрази в першій особі виражають персональні думки, але самі є безсуб'єктивними³⁸. Декомб також активно посилався і на Вільяма Джеймса. В цьому контексті для нас цікавими є дві категорії – протяжна послідовність досвіду і фокусування як функція свідомості.

Враховуючи вище сказане, спробуємо запропонувати власне визначення автобіографії, у якому окреслимо ключові пункти. Отже, автобіографія – це текст, головним героєм якого є сам автор, у якому він намагається описати себе і наратив власного життя, включаючи те, що він сам вважає важливим і правдивим. Тут варто зазначити кілька моментів – перший, що автор тексту і герой цього тексту, маючи одне і те ж і ім'я, не можуть вважатись одним і тим же. Наступний пункт найкраще висловив Філіп Лежен, сказавши, що автобіографія – це не текст, в якому хтось говорить правду про себе, а текст, в якому хтось реальний говорить, що він її говорить³⁹. Досліджуючи автобіографію, в будь-якому разі, доводиться виходити із апріорних засад про те, що особистість цілісна, і автор тотожний тому образу, який він описує. Інший пункт, на якому варто наголосити – це позиція довіри до автора. Адже навіть його брехня значно більше розкаже про нього самого, ніж будь-яка «правдива» інтерпретація дослідника. Будь-який текст – це в першу чергу спроба якщо не зрозуміти, то хоча б окреслити власні методологічні установки. Ще одним захисником автобіографії від історії та філософії стає Вальтер Хубач. У тезах XIII Міжнародного конгресу історичних наук «Біографія і автобіографія; проблема джерела і викладу» він також піднімає питання достовірності і

³⁸ Див.: Декомб Венсан. Клопоти з ідентичністю. Переклад з французької, передмова, примітки Валентина Омелянчика. — К.: Стилос, 2015. — С.8.

³⁹ Див.: Лежен Ф. От автобиографии к рассказу о себе, от университета к ассоциации любителей: история одного гуманитария. — М.: Издательский дом Высшей школы экономики, 2013. — С. 209.

також схиляється до довіри автору, переконуючи, що саме «хибний скепсис витікає із хибних очікувань⁴⁰».

Варто також відмітити, що автобіографія – це специфічний жанр, наділений певними структурними і змістовими особливостями, що можуть бути притаманними лише йому. В роді цього жанру можна виділити особливий підвид – автобіографія філософа. Можемо окреслити проблему наступним чином: чи кожна автобіографія, написана філософом, може вважатись філософською? Чи можлива не-філософська автобіографія філософа? Дослідження «Автобіографії» не дали можливості повною мірою відповісти на ці питання. Тим не менш, Мілль своїм текстом дав підстави вважати, що не-філософська автобіографія філософа все ж можлива.

⁴⁰ Хубач В. Биография и автобиография; Проблема источника и изложения / Вальтер Хубач. – Москва: Наука, 1970. – С. 10.

РОЗДІЛ II. ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ «АВТОБІОГРАФІЇ» ДЖОНА СТЮАРТА МІЛЛЯ

2.1. Структурні особливості «Автобіографії»: кореляція між змістом та наративом

Мілль розпочинає свою «Автобіографію» з пояснення, для чого і для кого він її пише. У цьому невеличкому абзаці він виділяє кілька провідних тем, які об'єднують його текст у цілісний продукт: важливість освіти та методи навчання, моральні впливи та авторитети, особисте життя. Він також одразу розвінчує цікавість своєї «Автобіографії», стверджуючи, що його життя, не було наповнене подіями настільки захоплюючими, щоб сформувати художній сюжет. Очевидно, ці теми розкриватимуться не прямолінійно по тексту, а швидше відображатимуться смисловими нашаруваннями, тому кожна із глав відображатиме усі перелічені вузлові тематики певною мірою⁴¹.

«Автобіографія» Мілля цінна не сюжетом: де він бував, які книги читав та з ким спілкувався. Цікаво зрозуміти, чому він написав її саме у такий спосіб, і виокремити ті смисли та призми, крізь які він усвідомлював власну історію. Адже автобіографія – це історія життя, що анітрохи не обіцяє та не зобов'язує розкрити історію себе як особистості, наприклад. Якщо подивитись на «Автобіографію» поверхнево, впадає в око певна закономірність вибору тем та їхньої концептуалізації. Загалом, можна виділити наступні теми, такі як освіта, моральні впливи, юність, ментальна криза й інші. Навіть не занурюючись в текст самої «Автобіографії», уже можна помітити певну цікаву незбалансованість. Хронологічно глави поділені непропорційно, основну частку тексту займають події від

⁴¹ Див.: Mill J. S. *Autobiography* / John Stuart Mill // *Collected works of John Stuart Mill. Autobiography and Literary Essays* / John Stuart Mill. – Toronto: University of Toronto Press Routledge&Kegan Paul, 1981. – P. 5.

дитинства і до пізньої юності. Хибним було б припущення, що життя Мілля було насичене не подіями, а інтелектуальними зусиллями та роботою. Це радше свідчить про значимість одного перед іншим, або, іншими словами, – об'єм мисленнєвої діяльності переважав над активним зовнішнім.

Однак, не зважаючи на власну скерованість всередину себе, Мілля приділяє небагато уваги своєму внутрішньому життю і загалом переживанням. Можливо, у цьому проявляється виявлена Міллем ментальна особливість англіїців, які сприймають Іншого як підозру, і не відкривають до кінця власних думок і намірів. Дві найбільш значущі події, а саме смерть батька та знайомство з другом всього життя (а згодом і дружиною), займають досить скромний відрізок тексту. Все, що відбувалось після, і того менше. Можливо, в такий спосіб передається відчуття завершення життя в сенсі подієвому, і залишається лише інтелектуальне.

В будь-якому разі, такий поверхневий огляд змісту та об'єму «Автобіографії» може видатись профанацією, але бачити очевидне та те, що лежить на поверхні іноді потребує більших зусиль, аніж пошук прихованих сенсів. Певною мірою, такий спосіб аналізу та інтерпретації дозволяє сфокусуватись на тому, що саме говорив Мілля і зрозуміти про що він мовчав. Зрештою, аналіз сегментації історії свого життя Міллем також змушує задуматись над тим, а як сам Мілля сприймав час?

Очевидно, що побутовий зріз зробити непросто – для цього варто окремо вивчати та знайомитись зі щоденниками та нотатками, однак і це знайомство не гарантуватиме відповідей на такі питання. Врешті-решт, нас цікавить глобальне сприйняття часу Міллем в розрізі осмислення власного життя, його тривалості та наповненості. Першим важливим пунктом є те, що Мілля про час не пише конкретно, в тексті не має чітких визначених дат, натомість зустрічаються такі формулювання як «місяці», «роки», які

перетікають один в одного, так, ніби нічого не змінюється. Деякі роки просто вилітають з огляду, жодним чином не фіксуючись.

Прослідковується доволі легковажне ставлення до власного часу. Задля уникнення однобокого трактування варто зазначити, що такий підхід надає перевагу смислового значення моменту над хронологічним. Навіть якщо звернути увагу на власне життя, особливо в контексті становлення і розвитку особистості, історико-хронологічне тло буде або несуттєвим, або узагальненим; в будь-якому разі – відображене без визначальних рис. Така легковажність жодним чином не корелює зі ставленням особистості до історії та загального контексту. Скоріше мова йде про зміщення фокусу фігури-фону.

Зазвичай, осмислення власного життя в рамках автобіографії вимагає строгого підходу, в якому не обійтись без ріжучо-колючих предметів, як от, наприклад, бритви Оккама чи просто ножиць здорового глузду. З іншого боку, створення цілісного наративу передбачає і високий рівень концептуалізації, аналіз якої також може вважатись одним із найважливіших підходів. Поділ життя на смислові частини можна пов'язати із надособистісними якорями – тим, що існує незалежно від особистості, і мова може йти не лише про метафізичний аспект такого поділу, а й про більш приземлений. Як-от існування політичних інституцій чи навіть і власного роду, життя яких переважає життя однієї особистості. Чи можна знайти такі «якорі» в «Автобіографії»? Так, але одразу варто обмежити цінність такої знахідки, оскільки те, на що орієнтується особистість, те, що для неї є позачасовою і значимою цінністю – не завжди осмислюється самою особою, не завжди розуміється з контексту, і не завжди є сталою одиницею. Втім, значимість того, що ми називаємо «якорем», можна пояснити як точку безсумнівності. Декартове *cogito ergo sum*, є прикладом того, як точкою безсумнівності стає власне «я»; але це радше працює в парадигмі чистої інтелектуальності, або, якщо

сформулювати точніше, є лише однією стороною комплексного поняття безсумнівності. Неможливо існувати, опираючись лише на власне «я», але і зовнішні опори, такі як батьки, друзі чи, зрештою, історія, втілена як в архітектурі, так і в особистостях і інституціях, зрештою інтеріоризуються, і провести вододіл між внутрішнім і зовнішнім часто неможливо.

Одним із вартих уваги способів розуміти «Автобіографію» Мілля можна виокремити наступний: автобіографія не як спроба пояснити чи раціоналізувати себе та своє життя у причинно-наслідковому ключі, а радше як терапевтичний твір. І тут мова йтиме не про зміст, а про форму – іноді важливіше звертати увагу на те, як Мілля описує та «говорить» про ті чи інші події. Однак, варто також додати і кілька обмежуючих факторів, бо така інтерпретація може вводити в оману. Термін «терапевтичний» вживаємо більше в описовому значенні або ж в літературному як метонімія, аніж в такому, що відображає саме психологічний підхід. Наступне важливе обмеження – це те, що сам Мілля не визначає «Автобіографію» як психологічний текст чи навіть як аналіз особистості. Навпаки, як автор він пише «Автобіографію» як поступальну історію свого ментального життя – інтелектуальний та особистісний розвиток.

В чому ж тоді вбачаємо необхідність вживання терміну «терапевтичний» твір? В першу чергу в тому, що саме в «Автобіографії» Мілля проживає дві найбільші особисті трагедії – це смерть батька та дружини. Завдяки тому, що тексти та письмо займають значне місце в його житті, можемо припустити, що опис та рефлексія цих значущих подій мали на меті і зцілення душі, або ж, як мінімум, полегшення страждань. Другим пунктом можна виділити той факт, що Мілля не ставив перед собою ціль написати «Автобіографію» як історію закономірностей: він проблематизує власне життя, аналізує, ставить питання і не завжди знаходить на них вичерпні відповіді. Проте, одразу варто зазначити, що «Автобіографія» наділена і телеологічними рисами, тому що саме життя та розвиток

особистості Мілля сприймав як поступальне, і як таке, що в певному віці та за певних обставин втрачається безумовна значимість зовнішніх подій, найважливішим залишається інтелектуальна робота.

Зміст «Автобіографії» може вважатись одним із фундаментальних етапів аналізу цього тексту. В першу чергу, тому що вводить ключові опорні точки та поняття, формує уявлення про те, яку ціль переслідував автор твору. Загалом, структура «Автобіографії» наштовхує на гіпотезу, що Мілля власне життя сприймав як лінійну історію, оскільки протягом усього тексту не зустрічаються часові твісти та флешбеки. Кожному етапу відведено спеціальну главу, яка пов'язана як і з віком, так і з тим, чим цей період був наповнений. Однак, така особливість може бути пов'язаною більше зі стилем викладу, аніж із філософськими уявленнями Мілля про час, а також, і з деякими рисами його особистості – методичністю та дисциплінованістю.

Зміст «Автобіографії» найбільш повно відображає наші припущення про лінійність та поступальність, дещо менш очевидними є натяки про ціль цього тексту. Ми також повною мірою занурюємося у світ значимих для Мілля тем. Структура «Автобіографії» представлена наступними главами:

1. «Дитинство і рання освіта»
2. «Моральні впливи у ранній юності. характер та погляди мого батька»
3. «Остання стадія освіти, і перша у само-освіті»
4. «Юнацький пропагандизм. Вестмінстерський оглядач»
5. «Криза у моєму ментальному розвитку. Крок вперед»
6. «Початок найбільш цінної дружби у моєму житті. Смерть батька. твори та інші роботи до 1840 року»
7. «Загальний огляд решти мого життя»

Загалом, як бачимо, «Автобіографія» Мілля складається із семи глав – починаючи із дитинства і перших спогадів та завершуючи загальним

підсумком життя. Лише аналізуючи назви цих глав, можна виділити кілька смислових мотивів – навчання, батько, дитинство і юність, моральні впливи та найзначиміші події – знайомство з майбутньою дружиною і батькова смерть. Очевидно, що найбільш знаковою фігурою у житті Мілля була фігура його батька. Цей вплив як смисловий вузол – зв’язує особистість Мілля-молодшого – так, як він бачив сам себе ретроспективно. Не варто редукувати образ батька лише до психоаналітично-фрейдистського прочитання, оскільки такий підхід позбавить цей образ багатьох суттєвих рис. Можна спробувати порівняти образ батька з образом «бога». Образ батька трансформується і певною мірою трансцендентується. З тексту, іноді не зрозуміло – те, що сам Мілля приписує своєму батьку – це те, що він дійсно сказав, чи те, як Мілля-син його зрозумів. З віком ця дистанція між реальним та інтеріорізованим образами батька лише збільшується.

Тема дослідження саме створення тексту «Автобіографії» Джона Стюарта Мілля та її структури може здаватись не розробленою, тим не менш цей твір все ж здобув увагу науковців. Наприклад, можна згадати Джека Стіллінгера та його статті «Текст «Автобіографії» Джона Стюарта Мілля» та «Хто написав «Автобіографію» Мілля?»⁴². У них Стіллінгер здійснює аналіз ранньої версії та фінального тексту, а також її фрагментів. Аналіз Стіллінгера – це фантастична робота архіваріуса та історичного детектива, оскільки він відстежує історію саме фізичних текстів «Автобіографії»: в які руки вона потрапила, коли та яких змін зазнала.

⁴² Див.: Stillinger J. The text of John Stuart Mill's "Autobiography" [Електронний ресурс] / Jack Stillinger – Режим доступу до ресурсу: <https://www.escholar.manchester.ac.uk/api/datastream?publicationPid=uk-ac-man-scw:1m2859&datastreamId=POST-PEER-REVIEW-PUBLISHERS-DOCUMENT.PDF>.

Див.: Stillinger J. Who wrote Mill's "Autobiography"? [Електронний ресурс] / Jack Stillinger – Режим доступу до ресурсу: <https://www.jstor.org/stable/3827271?read-now=1&seq=1>.

Стіллінгер провів компаративний аналіз різних частин тексту, написаних у різні часові відрізки та у географічно різних місцях. Тобто, завдання, яке ставив собі науковець, і з яким безумовно впорався, – це пояснити, як текст «Автобіографії» став таким, яким ми його бачимо зараз. Завдяки роботі Стіллінгера можна оцінити суттєвість змін та впливу на фінальний варіант тексту.

Цікаво, що Мілль ставить поруч дві події – знайомство «із другом усього життя», тобто майбутньою дружиною, та смертю батька. Ці події в часі не збігаються, але той факт, що Мілль ставить їх на один щабель, дає нам зрозуміти значимість і першої, і другої події, не зважаючи на те, що вони емоційно полярні. Якщо дозволити собі як досліднику певну вільність трактування, на це можна подивитись крізь призму «смерті автора» – так, батько Мілля помирає цілком реально, але саме в тексті автобіографії ця смерть стає символічною у тому сенсі, що його присутність перестає бути реальною, тобто фізичною, і трансформується у символічне тло.

Традиційно вважається, що головним персонажем автобіографії є «я» – той, хто її розповідає. На прикладі «Автобіографії» Мілля це не зовсім коректне твердження: одним із ключових персонажів автобіографії є його батько. Говорячи психологічною термінологією – «значимий дорослий». Насправді ж це місце міг посісти будь-хто, хто б викликав відчуття поваги та прагнення до наслідування. Останнє судження має на меті розширити горизонт сприйняття цього образу, не обмежуючись лише апріорним враженням закономірності. В будь-якому разі, образ батька значно складніший для розуміння та інтерпретації, тому що реальна особистість перекладена особистістю автора, і цей переклад здійснюється ретроспективно.

Попри це, аналіз структури «Автобіографії» можливий не лише у якості послідовно-хронологічного, але й тематичного. Ясна річ, що такий підхід дещо обмежує кількісний аспект опрацьовуваного матеріалу, але дає

можливість сфокусованого розгляду важливих смислових аспектів «Автобіографії». Прикладом такого смислового аналізу «Автобіографії» є дослідник Семюель Кларк. У своїй статті з дещо претензійною назвою «Любов, Поезія і Хороше Життя: Автобіографія Мілля та Перфекціоністська Етика»⁴³, Кларк намагається концептуалізувати вплив Джеремі Бентама та поезії на формування філософського світогляду Мілля, а також за допомогою самого тексту «Автобіографії» виокремити формації такого впливу та етапи переосмислення.

В чому ж полягає різниця між цими підходами? Якщо розглянути на прикладі, то навіть інтелектуальній біографії Капальді не притаманний такий рівень концептуалізації, оскільки він все ж більш строго дотримується історичного викладу та контексту. Натомість той підхід, який використовує Кларк, передбачає певну діалогічність з текстом та автором. Очевидно, кожен дослідник формулює ряд запитань, які допомагають структурувати саме дослідження та стають його мотиваційним рушієм. Втім, саме в контексті аналізу «Автобіографії» Кларком цей підхід застосовується буквально.

Цікавим результатом міркувань Кларка про ментальну кризу Мілля та її наслідки для нього стало судження про само-свідомість як форму само-споглядання та розвиток чутливості як емоційної та естетичної вразливості. Семюель Кларк розвиває цю тезу в наступному ключі: стаючи більш чутливим до себе, більш само-усвідомленим, Мілля починає відчувати незадоволення власним життям і щастям, звідси випливає розвиток ще більшої чутливості – сенсетивності, що впливає на зміну ставлення до поезії. До того ж цей афективний емоційний стан потребує об'єкта, за допомогою якого його можна проживати, і цим об'єктом обмежити власні

⁴³ Див.: Clark S. Love, Poetry, and the Good Life: Mill's Autobiography & Perfectionist Ethics [Електронний ресурс] / Samuel Clark – Режим доступу до ресурсу: <https://philarchive.org/archive/CLALPA-2>.

відчуття і почуття. Для Кларка таким об'єктом у Мілля стає не лише поезія, але й Гарієт⁴⁴.

Безумовно, така психологічна версія зміни ментального стану Мілля має місце бути, однак, і сам Кларк розуміє, що вона не може претендувати на вичерпність. Тому важливим компонентом аналізу стають питання до Мілля та його інтерпретацій Джеремі Бентама. Саме Бентам займає визначне місце у філософському становленні Мілля, бо це не лише твори та ідеї, які вразили і надихнули, це і особисте знайомство, і сприйняття з повагою, значною мірою, завдяки батьковим настановам. Але окрім всього цього, ідеї Бентама носили особистісний характер. Їхня значимість відкривається повною мірою в той момент, коли Мілля намагається підважити настанови Бентама, переосмислити і абстрагуватись від них задля формування власної позиції, власних засад і настанов. Мабуть, жоден інший філософ не проживав такого інтенсивного життя в рамках філософських міркувань іншого.

Зрештою, враховуючи особливості ставлення до філософії Бентама, варто залишити в рамках таїни – оскільки оцінити та проаналізувати впливи та хитросплетіння поглядів і думок, на нашу думку, претензійно. Однак, раціональному аналізу піддаються тексти та постаті інших менш значимих, але не менш важливих філософів.

2.2. Дружба та смерть у житті Мілля: формування філософських поглядів

Вплив Бентама на формування світогляду Мілля беззаперечний факт, адже знайомство з цим філософом було близьким і безпосереднім. Батько Мілля та Бентам були добре знайомі особисто, і останній був частим гостем

⁴⁴ Там само.

у Міллів. Судячи з того, як це сприймав та описував Мілль-молодший, такий формат відносин можна класифікувати як інтелектуальну дружбу. В першу чергу вони обмінювались думками та ідеями, і Джеймс Мілль поділяв у більшості погляди Бентама на «етику, уряд, та право»⁴⁵. За словами Мілля, саме це фундаментальне порозуміння стало запорукою їх відносин⁴⁶. Зрештою, сам Мілль, оцінюючи свою освіту, писав, що певною мірою вона була курсом бентамізму, тим не менш це знайомство з текстами Бентама стало епохальним поворотом у ментальній історії Мілля⁴⁷.

Окремо Мілль виділяє момент, який особливо вразив його у Бентама, а саме використання наукового чи радше навіть природничого методу для пояснення абстрактних категорій⁴⁸. Для Мілля це було важливо, тому що під час перебування у Франції, він також брав уроки ботаніки, хоч і з запалом та ретельністю, однак, все ж сприймав їх як розвагу⁴⁹. Звідси можна припустити, що, з одного боку, Бентам відкриває можливість поєднання абстрактних категорій та досвіду чи практичного життя, чого бракувало Міллю під час його навчання, а з іншого – легковажне ставлення до ботаніки чи природничих наук пояснює, чому в «Автобіографії» відсутня тілесність. Протягом усього наративу, Мілль безумовно постає перед нами як цілісна, але цілковито інтелектуалізована особистість. Аспект тілесності відсутній як у навчальній системі, так і загалом протягом усього життя; навіть тоді, коли Мілль писатиме про рівність статей, цей аспект залишатиметься абстрактною конструкцією. Більше того, ця абстрактність була спробою вийти за рамки обмеження «тілом» чи чуттєвістю, що буде

⁴⁵ Ibid, P. 55.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Ibid, P. 67.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Ibid, P. 69.

простежуватись згодом в рамках знайомства і спілкування з Гарієт Тейлор, через що її образ в тексті максимально інтелектуалізований.

На противагу темі тілесності, Мілль приділяє багато уваги сфері ментальній. Враховуючи те, що Мілль вивчав латину, він як ніхто інший розумів походження і значення слова *mens, mentis*. Саме всеохопність цього терміну наштовхує на певні припущення. Оскільки ментальний стосується і розуму, і душі; це і про образ мислення, і про здоровий глузд, і про душевне здоров'я⁵⁰; це про взаємозв'язок психіки і розуму. Ці поняття не стільки пов'язані – скільки нероздільні.

Термін «ментальний» вживається Міллем досить часто. Можливо, саме через багатогранність і точність визначення, цікавим є контекст «ментальної історії». Щонайменше, це наштовхує на думку про існування інших історій. З контексту «Автобіографії» можна припустити, що історія життя Мілля не зводилась лише до ментальної сфери, однак саме вона пунктиром проходить крізь весь текст. Бентам постає як поворотна точка у ментальній історії Мілля двічі – вперше, коли Мілль читає його текст⁵¹, вдруге – переосмислюючи поняття «щастя» у Бентама⁵², і водночас реконструюючи образ батька.

Важливою главою, у якій Мілль описує двох найбільш значимих особистостей у власному житті, стає глава «Початок найбільш цінної дружби у моєму житті. Смерть батька. Твори та інші роботи до 1840 року». Першим, що видається незвичним у цій главі, це поєднання тем: любові та смерті, політики та науки. І мабуть, певною мірою, ця глава нагадує нам, що автобіографія – це не щоденник, і не мемуари. У ньому мало спогадів

⁵⁰ Див.: Дворецкий И. Х. Большой латинско-русский словарь/ Иосиф Хананович Дворецкий. – Москва: Русский язык, 1976. – 1096 с. – (Изд. 2-е, переработ. и доп.).

⁵¹ Див.: Mill J. S. Autobiography / John Stuart Mill // Collected works of John Stuart Mill. Autobiography and Literary Essays / John Stuart Mill. – Toronto: University of Toronto Press Routledge&Kegan Paul, 1981. – P. 67.

⁵² Ibid, P. 137.

про події та факти, більше міркувань та вражень, рефлексій про те, як змінювались погляди та пошук впливів і причин. Розпочинає Мілль у хронологічному порядку, зі знайомства із Місіс Тейлор, згодом відому як Гарієт Тейлор Мілль. Знайомство відбувається у 1830 році, Міллю на той момент виповнилось двадцять п'ять, а Гарієт – двадцять три. Вона заміжня.

Джон та Гарієт таки поберуться, але відбудеться це лише двадцять років потому. До цього моменту вони будуть друзями. Зі слів самого Мілля, ця дружба зав'язалась через рік після їхнього знайомства. Мілль не вдається у подробиці свого особистого життя й «історія» їхніх стосунків зводиться до похвал на адресу Гарієт Тейлор. Він детально описує її чесноти як інтелектуалки. Розлого аналізує її інтелектуальний вплив на його власні думки та світогляд; хоч Мілль вказує на певну неоднозначність цього впливу, робить він це дуже обережно. Цікаво, що історично не склалось якогось чіткого бачення ролі Гарієт в житті Мілля як мислителя та філософа. Наприклад, існує версія, що вплив її переоцінений. Сам Мілль не дає задовільної відповіді на це питання, описуючи цей вплив як такий, що проявився у довгостроковій перспективі⁵³.

У структурі тексту цієї глави нетиповим є перехід від теми до теми. Наприклад, присвятивши кілька сторінок опису взаємин із Гарієт, Мілль одразу згадує автора, який надихнув його на політичні роздуми, а саме Алексіса де Токвілля. Факту смерті батька він приділяє один абзац, в якому зазначає, що батько хворів, і за один рік згаснув та помер у 1836 році⁵⁴. При цьому, відсутнє горювання за втратою близької людини, і велика увага приділяється ролі Джеймса Мілля у світовій інтелектуальній спадщині. Міллю вдається переосмислити його постать більш відсторонено, і можливо саме цей епізод стає переломним у сприйнятті власного батька,

⁵³ Ibid, P. 199.

⁵⁴ Ibid, P.. 211.

уже не як наставника, а як окремого філософа. Саме тому важливим є той факт, що Мілль підкреслює оригінальність поглядів Джеймса Мілля, характеризуючи його як самостійного мислителя, а не лише учнем та послідовником Бентама⁵⁵. Решта ж глави присвячена міркуванням про Демократію та Централізацію; про те, чому реформи – це складно; і чому партія та люди, на яких сподівався Мілль і його батько, зрештою не виправдали очікувань⁵⁶. Ці роздуми деякою мірою дають зрозуміти інтелектуально-політичні обставини в Британії першої половини XIX століття.

Повертаючись до образу Гарієт, цікавим виглядає вибір епітетів для її опису. З одного боку, Мілль послуговується тими характеристиками, які традиційно вважають суто жіночими, а саме – природна мудрість, жіночий геній, жінка глибоких і сильних почуттів, спонтанність та моральна інтуїція. Він увиразнює опис її інтелектуальних здібностей як щось здобуте нею на практиці, підкреслює її прагматичність у повсякденному житті. З іншого боку, одним із ключових елементів їхніх взаємин була рівність. Мілль ставився до Гарієт як до рівної собі, що і визначає його як фемініста. Місцями його палка пристрасть зводить опис особистості Гарієт Тейлор до панегірика: Мілль не соромиться пафосних і голосних слів про неї, і протягом всього тексту, присвяченого Гарієт, не покидає відчуття засліпленості та надмірної романтизації. Зрештою, Мілль «винаходить» для їхньої пари окремі ролі: практичного розуму – мудрого скептицизму для Гарієт, та теоретичного – інтелектуального розуму для самого Мілля⁵⁷.

Також Мілль лише однією згадкою про сім'ю містера Тейлора, чоловіка Гарієт, демонструє усю складність їхніх стосунків, та, навіть, скандальність. Окрім того, факт, який також привертає до себе увагу – це

⁵⁵ Ibid, P. 213.

⁵⁶ Ibid, P. 203.

⁵⁷ Ibid, P. 197.

вік Гарієт та її чоловіка: на момент їхнього одруження їй виповнилось вісімнадцять, а Джону Тейлору – тридцять дев'ять. Хоча різниця у віці значна, для Мілля цей факт несуттєвий. Натомість він підкреслює юність Гарієт, пишучи, що вона вийшла заміж у дуже ранньому віці. Ймовірно, що Мілля хотів «виправдати» Гарієт, додати її образу невинності, підкреслюючи її юність і часткову безправність у прийнятті цього рішення.

Однією з провідних тем цієї глави стала також і політична свідомість Мілля. Саме знайомство з працею Токвілля «Демократія в Америці»⁵⁸ Мілля визначає як останню революцію власного мислення – перехід від ідеї чистої демократії до однієї із форм, яку він виклав у тексті «Міркування про Репрезентативний Уряд». Для Мілля робота Токвілля визначна із кількох причин: зокрема, тому що переваги Демократії були чітко окреслені, і разом з тим описані недоліки цієї системи, такі як переважання кількісного над якісним у парламенті. Цей текст став свого роду аналітичним маніфестом, адже можливі небезпеки і загрози Демократії лише вказують шлях до покращення і необхідних змін. Окрім розгляду та аналізу політичної системи, Мілля виділяє додаткову фундаментальну тему з тексту Токвілля – Цивілізацію. Токвілля аналізує американський та французький досвід, та доходить висновку, що суспільство функціонує найкраще у тому випадку, коли саме встановлює для себе правила, а не підкорюється нав'язаній системі виконавчого органу влади чи волі диктатора. Для Токвілля практична політика виражається в кожному індивідуальному громадянину⁵⁹. Якщо ж спробувати трохи осучаснити слова та ідеї Мілля про демократичне державне управління, можна припустити, що ідеться в першу чергу про соціальну взаємодію, адже ізольований індивід не спроможний забезпечити управління державою, призводячи таким чином

⁵⁸ Ibid, P. 199.

⁵⁹ Ibid, P. 201.

до деспотизму. Натомість діючи спільно – активні свідомі громадяни здатні самі керувати собою та своїм життям в рамках держави. Тобто це опис того, що ми зараз називаємо «громадянським суспільством».

Цікаво, що питання рівності в демократичній моделі не підіймається. Про рівність Мілль згадує лише у контексті деспотизму як реальної загрози у сучасному для нього світі – «усі рівні, але усі раби»⁶⁰. Однак, деспотизм можна розуміти як крайність Централізації (централізованого управління). Існує небезпека того, що егоїстичні локальні інтереси стануть руйнівними у загальному контексті, особливо, якщо ідеться про «локальну олігархію»⁶¹. Втім, Мілль був не лише теоретиком політики, але й активним учасником політичного дискурсу. Наприклад, у перший Реформований парламент ввійшли друзі та знайомі Мілля. Хоч вони, зрештою, своєю діяльністю чи то пак бездіяльністю, розчарували і самого Мілля, і його батька, які покладали на них великі надії. Зрештою, Мілль визнав, що надії покладені на них були занадто високими, і вимагати їх втілення було нереалістично.⁶²

Цікавим очима Мілля постає образ політика – це повинна бути людина з навичками філософування та суспільними талантами; той, хто зуміє вести за собою людей⁶³. З цього можна припустити, що Мілль вважав себе обдарованим лише наполовину, володіючи філософськими навичками. Оскільки, він протягом цієї глави рефреном повторює слова «я зробив усе, що міг своїми текстами та спілкуванням». Очевидно, що свою місію він вбачав у тому, щоб ділитись ідеями, вкладати їх у голови тим, хто мав талант їх втілювати⁶⁴.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Ibid.

⁶² Ibid, P. 203.

⁶³ Ibid, P. 205.

⁶⁴ Ibid.

2.3. Освіта та її роль у становленні Мілля як особистості та філософа

Питанню освіти Мілля присвячує не лише перша глава «Автобіографії». Він описав ті методи освіти, які видавались йому значущими та унікальними. Наприклад, філософ підтримує ідею навчання протягом всього життя, окрему увагу приділяючи підходу батька до освіти у різному віці. Мілля також присвячує одну із глав темі самоосвіти. Отже, як бачимо, деякі із сучасних трендів саморозвитку – анітрохи не сучасні, а певною мірою, позачасові. Це також стосуватиметься і теми емоційного розвитку особистості та емоційної стабільності, до якої ми звернемося згодом.

Тепер опишемо, в який спосіб відбувалось навчання Мілля у дитинстві. Його першим вчителем і наставником був його батько. І тут цікавим є не лише особистість Мілля-старшого, а й контекст, у якому батько і син співіснували. До прикладу, Мілля-молодший описує свої спогади так: батько за освітою був пастором, за професією ніколи не працював; натомість він працював приватним учителем у сім'ях Шотландії. Такий шлях завершився тим, що Джеймс Мілля змінив кар'єру приватного викладача на кар'єру автора, і до 1819 року переживав певні труднощі в утриманні своєї великої сім'ї⁶⁵.

Тим не менш, за словами Мілля-молодшого, саме у 1819 році його батько починає працювати в Індійському Домі, а точніше Східноіндійському⁶⁶. Мілля описує свого батька як надзвичайно активного чоловіка, у якого був свій погляд на все – від політики до релігії, що відрізнялись від поглядів середньостатистичного англійського

⁶⁵ Ibid, P.7.

⁶⁶ Однойменна інституція The India House була заснована також у 1905 році як резиденцію для студентів-соціологів.

джентльмена. Також, він окремо виділяє факт написання Джеймсом «Історії Індії» – найфундаментальнішої його праці⁶⁷.

Підхід до виховання та навчання власних дітей у Джеймса Мілля також вирізнявся поміж звичного. Наприклад, Джон Стюарт Мілля у віці трьох років починає вивчати давньогрецьку, хоча аж до восьми років батько не навчав його латини, граматики якої була зрозумілішою. З цього періоду він пам'ятає небагато. Сам же Мілля не зміг оцінити, яким саме чином вивчення давньогрецької в такому ранньому віці вплинуло на подальший його розвиток. Невідомо, чи Джеймс Мілля використовував такий же підхід для своїх підопічних у Шотландії? Тому можемо припустити, що Джон був для батька освітнім експериментом.

У віці від трьох до восьми років Мілля встиг прочитати на давньогрецькій «Анабазис» Ксенофота та «Байки» Езопа, які, втім, він пригадує дуже віддалено. Під керівництвом свого батька Мілля знайомиться із прозою давньогрецьких авторів, і особливо виділяє, наприклад, всього Геродота та Ксенофонтіві «Кіропедію» та «Спогади про Сократа»⁶⁸. Враховуючи той факт, що ці твори в такому віці він не лише прочитав, а й зрозумів та оцінив – гнучкість його інтелекту була винятковою. Чи це завдячує лише освітньому експерименту батька?

Особливу увагу Мілля приділяє знайомству з творами Аристотеля, виокремлюючи його як першого автора, з яким відбулось знайомство саме з науковими трактатами. Велике значення для Мілля займають описи античної людини, її психологічної природи та життя⁶⁹. Серед достатньо широкого переліку авторів, саме на вивченні Аристотеля Джеймс Мілля

⁶⁷ Див.: Mill J. S. Autobiography / John Stuart Mill // Collected works of John Stuart Mill. Autobiography and Literary Essays / John Stuart Mill. – Toronto: University of Toronto Press Routledge&Kegan Paul, 1981. – P.7.

⁶⁸ Див.: Ibid, P. 9.

⁶⁹ Див.: Ibid, P. 15.

наголошує особливо. Спочатку йшлося про «Риторику», згодом про «Органон», вивчення якого було природньо пов'язано із вивченням латини і логіки. Логіка як предмет мала велике значення для Мілля як в питаннях освіти, так і в питанні інтелектуального розвитку. Як бачимо, значення і вплив логіки на спосіб мислення Міллем розуміється як формотворчий. Порівнюючи місце логіки і математики у загальноприйнятому процесі навчання, він не утримується від критики, що значимість математики значно перебільшена.

І разом з тим, ключова різниця між математикою та логікою полягає у тому, що остання вчить правильного та самостійного мислення⁷⁰. Натомість математика – це про сухі абстрактні структури, максимально не пов'язані із життям. Варто все ж ще раз наголосити, що Мілля – прихильник балансу між вивченням логіки і математики, адже сам вивчав і алгебру, і геометрію та не заперечує її важливості.

Мілля продовжує підтверджувати значимість мистецтва точного мислення вивченням сократичного методу у Платона. Слідуючи за своїм батьком, Мілля акцентує увагу саме на вивченні способу мислення Платона. Вивчаючи його діалоги, філософ проводить межу між тими, хто називає себе платоністами і тими, хто є послідовниками його методу⁷¹. В цьому запереченні слідуванню догматам увиразнюється ще одна з особливостей навчального методу Джеймса Мілля – мислити власним розумом. Вивчення мов, логіки, математики, вчень інших філософів повинні ставати опорами та інструментами для самостійного мислення, для можливості вдосконалення власного інтелекту шляхом пошуку помилок і слабких аргументів. Знайомство Мілля із античною філософською думкою мало свій вплив не лише на розвиток навичок мислення, але й на

⁷⁰ Ibid, P. 24.

⁷¹ Див.: Ibid, P. 26.

формування його ідей. Аналізу впливу на філософське становлення Мілля давньогрецької філософії присвячена праця Антіса Лоїзідеса «Платонова спадщина Джона Стюарта Мілля»⁷². Дослідник намагається актуалізувати тему значення давньогрецької філософії у дискурсі британського суспільства XIX століття, адже вважає, що цей аспект часто ігнорується, що і призводить до хибних або ж необґрунтованих припущень. Ця тема і праця заслуговують окремого детального вивчення, що виходить за рамки даного дослідження.

Поза вивченням мов, Мілля вивчав і арифметику, яку йому також викладав батько⁷³. Проте варто зазначити, що саме навчання відбувалось не у форматі лекцій, а радше як менторство, наставництво. Джеймс Мілля формував список рекомендованих книг для прочитання, а Мілля-молодший читав їх самостійно. Іноді вони обговорювали прочитане під час прогулянок, які були необхідні Міллю-старшому за станом здоров'я. Опис цих прогулянок і сам образ батька виглядають у тексті «Автобіографії» дещо романтизовано. Мілля яскраво описує образи зеленої галявини, квітучого луку, себе юного, який розповідав історії своєму батькові за власними нотатками із прочитаних книг, і батька, який пояснював та розкривав ідеї щодо цивілізації, державного управління, моральності та духовного розвитку⁷⁴.

Цікавим фактом також є те, що Мілля-старший не включав у свою освітню програму «дитячої» літератури. Тому такі книжки як «Робінзон Крузо» Даніеля Дефо, «Дон Кіхот» Сервантеса, а також «Тисяча і одна ніч», арабські казки⁷⁵, що зараз вважаються приналежними до канону західної

⁷² Loizides A. John Stuart Mill's Platonic Heritage. Happiness through character / Antis Loizides. – New York: Lexington Books, 2013. – 247 p.

⁷³ Mill J. S. Autobiography / John Stuart Mill // Collected works of John Stuart Mill. Autobiography and Literary Essays / John Stuart Mill. – Toronto: University of Toronto Press Routledge&Kegan Paul, 1981. – P. 26.

⁷⁴ Див.: Ibid, P. 11.

⁷⁵ Див.: Ibid, P. 13.

літератури, з'являлись у бібліотечці Мілля-молодшого завдяки подарункам родичів або знайомих. Мілля-батько не забороняв їх прочитання, хоч і не заохочував.

Цікаво, що Джеймс Мілля не розділяв навчання за віковою чи гендерною ознакою. Наприклад, у віці восьми років Мілля-молодший розпочинає навчатись латини, та згодом стає вчителем для своєї молодшої сестри. Будучи дев'яти- чи десятирічним хлопчиком, йому не подобалось навчати молодших братів та сестер. Очевидно, що на момент написання «Автобіографії» Мілля раціоналізував цю вимогу батька – навчати, у той спосіб, що пояснюючи складні речі іншим – ти навчаєшся сам⁷⁶. Та все ж, після стількох років, це залишило неприємний відтінок у спогадах.

Однак, «дорослі» списки літератури, вивчення греки та латини, і, меншою мірою, арифметики (про цей розділ занять Мілля згадує дуже побіжно), для нього самого не здаються чимось надто незвичним. Які ж і ще методи використовував Джеймс Мілля, навчаючи свого найстаршого сина? Наприклад, цікавий епізод, коли Мілля-молодший описує своє вивчення історії: «Моя голова була повна історичних деталей про життя стародавніх людей, на противагу сучасній історії, з якої я знав лише епізод боротьби Нідерландів за незалежність (Вісімдесятирічна війна). Я це розумів і не переймався з цього приводу. Я займався тим, до чого протягом свого дитинства був схильний найбільше, – писав історії⁷⁷».

Цей короткий епізод дуже красномовний. По-перше, батько як наставник не змушував писати, він виростив інтерес до теми. По-друге, він не перевіряв і не змушував сина показувати результат його роботи, відповідно, не критикував, що і дало змогу таланту розвинутись, адже страх критики – паралізує. Та найцікавіше, що всі свої тексти цього періоду,

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ Ibid, P. 17.

Мілль-молодший знищив сам, перечитавши у більш дорослому віці. Як бачимо, відсутність зовнішньої критики допомагає розвинути внутрішнє відчуття краси та логіки⁷⁸.

Окрім всього позитивного, що дала Міллю батьківська система освіти, він все ж виділяє і певні недоліки: ключовий із них – це надмірне захоплення абстрактними моделями та відсутність випробування їх на практиці. Можливо йдеться про те, що протягом самого періоду навчання Міллю-молодшому бракувало візії того, як освітній процес пов'язаний із його життям особисто, як співвідносяться правила і вимоги його батька з дійсністю, яке у них підґрунтя. Згодом, це розуміння частково з'явилося, але тоді визріла наступна проблема – відсутність кодифікованих принципів і правил навчання. Джеймс Мілль не зафіксував письмово все те, що втілював на практиці, і про що шкодував уже його син – не залишив можливості працювати над вдосконаленням його правил та принципів⁷⁹.

«Автобіографією» Мілль намагався частково заповнити цю прогалину, і те, що не вдалось відтворити – мабуть, одне з ключових питань – це алгоритми створення і наповнення навчальної програми, вибір текстів та предметів навчання. Можна спробувати відшукати це на сторінках «Автобіографії», але, як розумів і сам Мілль, це вже буде втратою смислу.

Окрім того, є моменти, які не потрапили у поле зору Мілля-молодшого. Наприклад, як саме батько підтримував його інтерес до навчання? Протягом першої глави тема мотивації не розкрита, його інтерес та потяг до навчання виглядають як належне, так, наче інакше не могло і бути. Часто зустрічаються епізоди, коли Мілль сам виявляє ініціативу до навчання. В нашу епоху, знаючи, наскільки тяжко підтримувати увагу до складних об'єктів, історія Мілля виглядає нереалістично, або радше

⁷⁸ Ibid.

⁷⁹ Див.: Ibid, Р. 27.

докірливо для нас. Нереалістичність радше виявляється у самій складності предметів та кількості зусиль прикладених для їх вивчення. З одного боку, в «Автобіографії» Мілль не писав про те, що якісь предмети чи теми йому даються легше чи тяжче. Можливо ця особливість є також і специфікою психологічно-навчальної системи його батька. Цікавість сама по собі не має сенсу. Повертаючись до епізоду з «дитячими» книгами, які очевидно цікаві і захоплюючі, вони, на думку обох Міллів, не несуть в собі нічого корисного, або чогось такого, щоб заохочувати до читання. Мова також і про неовов'язковість цієї літератури, і, відповідно, такого проведення часу.

Казки захоплюють, вражають, розвивають уяву, однак, для Мілля не це є головним у навчанні. Ставлення Мілля до навчального процесу вписуються у загальне уявлення про щастя і ціль у житті, а також уможлиблюють розуміння життя філософа. Освіта, в ключовому її значенні, повинна дисциплінувати, повинна формувати відчуття обов'язку та обов'язковості. Найбільше застереження Мілля з приводу сучасної йому освіти стосувалось якраз того, що вчителі намагаються зробити навчання легким та цікавим для дітей⁸⁰, а це, в свою чергу, позбавляє процесу її ключового значення. Дисципліна та покарання, певною мірою, повинні бути присутні у навчальному процесі.

Цілком можливо, що це застереження Мілля стосувалось також і спрощення самого матеріалу вивчення. Очевидно, його навчальна програма складалась із складних текстів та авторів, написаних не простою сучасною мовою. Та й вивчення логіки навряд чи можна назвати простим і захопливим заняттям. Мілль-старший дбав не лише про ерудованість, а більше про розвиток мислення. І те, чого навчився Мілль – це саме процесу навчання як такого: який може бути складним, який вимагає зусиль,

⁸⁰ Див.: Ibid, P. 54.

вимагає внутрішньої дисципліни; це не про цікавість і легкість, а про вагомість і старанність.

Позиція Мілля щодо освіти пов'язана зі сприйняттям дитини як щирої і спонтанної – якостями, які наявні у неї від природи. На думку філософа, ці якості варто не заохочувати, а пожертвувати ними заради інтелектуальних і моральних переваг, які дає строга освіта⁸¹. У цьому контексті сприйняття Мілля як філософа свободи набуває додаткового значення. Важливо звернутись до самого тексту «Про свободу», а саме до першої глави, де Мілля визначає поняття та ключові терміни. Якщо розуміти спонтанність і стихійність як поняття однієї категорії, стає зрозумілим, чому його визначення свободи повинне стосуватись лише дорослих – «повнолітніх у правовому відношенні»⁸², а дітьми потрібно опікуватись і, щонайважливіше, утримувати від дій, які можуть їм нашкодити.

Звідси зрозуміло, для чого Міллю саме така система освіти – строга та дисциплінована – для того, щоб формувати особистостей, здатних мислити логічно, систематично і, відповідно, із вмінням жити узгоджено з цими принципами. Людина повинна мати змогу братись за будь-яку роботу – незалежно від того, цікаво їй чи ні. Натомість сучасна Міллю система освіти могла породити саме цей тип хиби – людину, яка не здатна робити щось, що їй не до вподоби⁸³. Але це аж ніяк не про дії всупереч власним уявленням про мораль, тут, скоріше, йдеться про ту рутинну роботу, яку часто пов'язують із цивілізаційним розвитком. Ціль твого життя – не

⁸¹ Див.: Ibid, P. 55.

⁸² Мілля Д. С. Про свободу: Есе [Електронний ресурс] / Джон Стюарт Мілля. – 2001. – Режим доступу до ресурсу: <http://litopys.org.ua/mill/mill01.htm>.

⁸³ Mill J. S. Autobiography / John Stuart Mill // Collected works of John Stuart Mill. Autobiography and Literary Essays / John Stuart Mill. – Toronto: University of Toronto Press Routledge&Kegan Paul, 1981. – P. 54.

прожити його цікаво, а принести користь, використовуючи власні здібності та схильності.

Ймовірно, освіта для Мілля носила цивілізаційний характер, маючи на меті відсікання природних неприборканих рис та їх окультурення. В такому випадку зрозуміло, чому його не лякало суспільство, де кожен живе так, як вважає за потрібне сам, де соціум не нав'язує своїх, часто хибних або інерційних, уявлень про світ. Можна також припустити, що таке бажання Мілля невтручання суспільства в особистий простір також пов'язано із його особистим життям, бо співжиття Мілля і місіс Тейлор стало викликом для них обох. Осудження з боку суспільства і втручання в їх інтимну сферу не могло не викликати відповідної інтелектуальної реакції.

Міллер у своєму есе «Про свободу» підіймає ряд питань і завдань, які досі не осмислені до кінця, не втілені повною мірою, і їх актуальність присутня і сьогодні. Серед іншого, це сфера приватного і публічного, узгодженість індивіда та соціуму. Очевидно, намагались пояснити «Про свободу» лише уявленнями Мілля про дітей чи його складними стосунками з Гаріет, завадило б зрозуміти і Мілля, і його життя в цілому. Ми ж радше намагались побачити те, що могло стояти за конкретними прикладами, без претензій на розгляд філософських ідей про свободу. У цьому контексті варто згадати і Ніколаса Капальді, який аналізуючи економічно-політичні погляди Мілля наголосив на тому, що саме «автономність» – є ключовим терміном для розуміння Мілля⁸⁴. Капальді також пов'язує розвиток цього поняття із Гаріет, хоч у значно більш аналітичному ключі, повторюючи за Міллером, що саме вона артикулювала це поняття і його визначення,

⁸⁴ Capaldi N. John Stuart Mill. A biography / Nicholas Capaldi. – New Orleans: Cambridge University Press, 2004. – P. 199.

натомість Мілль розвинув його, знову ж таки, на противагу Бентаму та його поняттю «егоїзму»⁸⁵.

Однією із найцікавіших глав є третя: «Остання стадія освіти і перша у самоосвіті». Цей розділ особливий тим, що Мілль завершує ним певну епоху – а саме ту, що асоціювалася із дитинством, з періодом, коли він навчався під керівництвом власного батька. Цей період життя визначається як завершальна стадія навчання та початок само-освіти. Як бачимо, Мілль вчергове дивує нас своєю актуальністю та позачасовістю – самонавчання та саморозвиток пов'язані для нього нерозривно, як і для нас сьогодні. Адже усвідомлені світоглядні зміни рідко можна співвіднести лише із вивченням певних творів, вони завжди ідуть пліч-о-пліч із зовнішніми подіями та обставинами. У випадку Мілля ідеться в першу чергу про мандрівку до Франції, яка більш детально описана в другій главі, тут цю поїздку він характеризує як специфічну складову власної освіти.

Чим важливою є мандрівка Мілля на Континент, ба більше, саме до Франції? В першу чергу тим, що він проживає, відрефлексовує власні стереотипи з приводу таких універсальних понять, як свобода та суспільство. Мілль також делікатно викриває свого батька у певній обмеженості світогляду, чи навіть, можливо, у снобізмі; або ж, якщо дивитись не з емоційної позиції, то й у певній логічній непослідовності, резюмуючи, що і його батько не уникнув суджень про універсальні питання крізь призму англійського світу⁸⁶. Для того, щоб оцінити справедливість такого судження, варто було б проаналізувати щоденники та нотатки Мілля, в яких він описує своє перебування у Франції. Це дало б можливість зрозуміти, наскільки його власне сприйняття «французької» дійсності було

⁸⁵ Див.: Ibid, P. 199-200.

⁸⁶ Див.: Mill J. S. *Autobiography* / John Stuart Mill // *Collected works of John Stuart Mill. Autobiography and Literary Essays* / John Stuart Mill. – Toronto: University of Toronto Press Routledge&Kegan Paul, 1981. – P. 63.

незаангажованим. У тексті «Про свободу» Мілль використовує історичні приклади різних епох та держав, з чого частково складається враження широти погляду та неупередженості.

Впродовж другої частини другій главі «Моральні впливи у ранній юності. Характер та судження мого батька», умовно поділяючи його на дві частини – про релігію та про подорожі, Мілль намагається аналізувати ментальні особливості та відмінності людей Континенту та людей Острову. Очевидно, для нього ідеться в першу чергу саме про відмінності між французами та англійцями, їхніми способами реалізовуватись у світі. Досвід Мілля можна узагальнити концептами «Континент», ключовими ознаками якого будуть свобода, дружелюбність, відкритість, щирість, доброзичливість, та на противагу йому «Англія» як втілення недовіри та настороженості, а також егоїстичності та неосвіченості⁸⁷. В такому підході розподілу ментальних особливостей можна побачити зародки ідеї емоційного інтелекту, адже цікаво, що Мілль виділив саме узагальнено емоційну складову та звернув увагу на специфіку взаємодії між особистостями. І знову ж таки, сліди цих міркувань Мілля можна побачити у його тексті «Про свободу», де він розмірковує про взаємозв'язок між життям людини і характером її суджень та впливом емоцій чи пристрастей. Наприклад, Мілль пише, що про особу, пристрасті та пориви якої належать їй самій — коли вони є вираженням її натури, розвинутої й зміненої її культурою, — кажуть, що вона має характер⁸⁸. Для нього пристрасть римується із енергією, яка може бути спрямованою по-різному – як на добрі та і на злі вчинки, однак сам факт її наявності та використання особистістю робить її сильною, здатною до дії. Повертаючись до підміченої Міллем відмінності між людьми із різних континентів, знаходимо ще кілька

⁸⁷ Див.: Ibid, P. 59-61.

⁸⁸ Мілль Д. С. Про свободу: Есе [Електронний ресурс] / Джон Стюарт Мілль. – 2001. – Режим доступу до ресурсу: <http://litopys.org.ua/mill/mill01.htm>.

продовжень цих міркувань у рамках праці «Про свободу», а саме про те, що суспільство Англії стало суспільством посередностей. І цей факт – не несе у собі жодної негативної оцінки, лише аналіз їхньої взаємодії із людьми, які не «вписуються» у рамки такого суспільства – «Геній може вільно дихати лише в атмосфері свободи»⁸⁹.

2.4. «Криза у ментальному розвитку»: від переосмислення уявлень щодо щастя до ідеї перманентного прогресу

Надзвичайно цікавою видається глава про «кризу у ментальному розвитку», яку Мілль переживає у віці двадцяти років. Філософія тут присутня як та сила, що змусила його цю кризу, цей психологічний стан, пережити. Цей епізод відкриває важливу тему взаємозв'язку філософських поглядів і життя філософа. Один із авторів біографії Мілля, Ніколас Капальді, у передмові до свого твору «Джон Стюарт Мілль. Біографія» акцентує увагу на тому, що наявність автобіографії – це складність для біографа⁹⁰. Це зауваження надзвичайно влучне, в першу чергу тим, що правильним поглядом на життя особистості буде вважатись погляд цієї ж таки особистості, погляд біографа, натомість, буде здаватись фальшивим. І це повертає нас до ключової проблеми – істинність в автобіографії, в розповіді про себе. Наскільки автор достовірно відображає сам себе, в який спосіб себе репрезентує, про що мовчить чи говорить і як зрозуміти рівень усвідомленості: сповідь, самоаналіз чи само-ре чи де-конструкція.

Зрештою, автор автобіографії і водночас її головний герой – це завжди щось невловиме для читача чи дослідника. Неймовірно оманливе враження «розуміння», кристалізації образу, стає свідченням того, як

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Див.: Capaldi N. John Stuart Mill A biography / Nicholas Capaldi. – New Orleans: Cambridge University Press, 2004. – P.xiii.

дослідник чи читач віддаляється від Я-автора. На таке твердження-застереження можна справедливо зауважити: ціль аналізу автобіографії в тому, щоб поглиблювати розуміння автора, будувати цілісну картину його особистості. Чи може бути таке об'єктивне знання вичерпним?

Глава «Криза у моєму ментальному розвитку. Крок вперед» Мілль розпочинає визначенням щастя, а точніше проблематизацією цього поняття. Посилаючись на Бентама та запозичуючи у нього трактування ідеї власного щастя, Мілль зізнається, що у нього була у житті ціль (object) – змінювати світ, і сприйняття власного щастя повністю ідентифікувалось із цією ціллю⁹¹. Важливо наголосити, що у твердженні – «змінювати світ» – не має нічого патетичного, йдеться скоріш за все про ідею співвіднесення між здібностями індивіда і його роллю у суспільстві: наповнювати світ тим, в чому найкраще проявляються твої здібності. Мілль, насправді, і сам частково пояснює вибір цієї цілі, у якій він розміщає власне щастя, аргументуючи це тим, що сама ціль повинна бути протяжною та давати можливість розвиватись у ній. Для Мілля життя має приносити щастя та задоволення, і всупереч своєму «наставнику» Бентаму, це щастя і радість у житті повинні бути серйозними, а не легковажними. У Мілля щастя не відповідає короткостроковим особистим задоволенням, навпаки воно повинне розміщуватись в об'єкті більш значимому.

Звичайно, цікаво було б зрозуміти, в чому полягала причина прагнення легітимації щастя, чи можна таку зміну інтерпретації Бентама цілком перекласти на батька – Джеймса Мілля? Скільки в такому прагненні було від відчуття провини та скільки власне філософського підходу та усвідомлення себе як суспільно значимого елемента? На жаль, ці питання

⁹¹ Див.: Mill J. S. *Autobiography* / John Stuart Mill // *Collected works of John Stuart Mill. Autobiography and Literary Essays* / John Stuart Mill. – Toronto: University of Toronto Press Routledge&Kegan Paul, 1981. – P. 137.

спекулятивного характеру та замість відповідей провокують лише припущення.

Отже, визначивши щастя для себе та окресливши поле взаємодії, Мілль наштовхує нас на думку, що в якийсь момент в цій взаємодії між особистістю та уявленням про щастя відбувся збій. Тут він навіть зумів окреслити більш-менш чіткі хронологічні рамки – а саме від 1821 року, вперше прочитавши Бентама і визначивши для себе щастя як реформаторську діяльність, до осені 1826 року, коли відбулась зміна в психологічному стані та відчутті світу. Сам Мілль описує це як ілюзію: «я наче прокинувся від цього, як від сну⁹²». Що важливого нам кажуть слова Мілля про це усвідомлення? В першу чергу те, що його щастя занадто залежало від зовнішніх обставин, хоча зв'язок між цими фактами, очевидно, не прямолінійний. Своє життя у цьому п'ятирічному проміжку Мілль називає як цікаве та одухотворене. На його думку, реформування світу сприяло переживанню стану щастя. При цьому, вживання слова «прокинувся» наштовхує на думку, що Мілль сам відчував нав'язаність поняття щастя, і переживав стан «фальшивості» існування, оскільки він пише також, що «те, що в інші моменти приносило радість і задоволення, стало прісним і байдужим»⁹³.

На відміну від вищезазначеного, найбільш незвичним в описі його переживань є порівняння власного стану із методистським терміном «зізнання у гріхах». Цікавим це є з точки зору заяви Мілля про те, що він ріс без жодних релігійних переконань⁹⁴. І це можна пояснити тим, що предметом його вивчення були і релігійні доктрини. Тим не менш, не можна стверджувати, що між знаннями релігійних основ та переживанням особистої кризи існує пряма кореляція.

⁹² Ibid.

⁹³ Ibid.

⁹⁴ Див.: Ibid, Р. 41.

В чому полягала ключова ознака ментальної кризи Мілля? З точки зору психології, цей процес цілком закономірний і радше плановий, а питання, яке виникатиме – не чому криза відбулась, а в який спосіб психіка з нею впоралась. По-перше, Мілль вирішив проаналізувати ціль, в яку він вкладав стільки смислу – «якщо всі зміни, яких я прагну, відбудуться, чи буду я щасливим?»⁹⁵, і сам собі відповідає, що ні. Після чого приходить до невтішного висновку «не має заради чого жити»⁹⁶. Традиційний спосіб, що цей стан тимчасовий і поверхневий, та пройде сам собою – не виправдав сподівань. Це спонукало Мілля аналізувати та шукати рішення далі.

Загалом, цей стан можна визначити як депресивний, оскільки в ньому присутні два ключових фактори – це втрата смислу та апатія. Очевидно, не ідеться про реактивну депресію, оскільки Мілль не пише про якісь значущі негативні події, які могли б викликати таку реакцію. Цей «діагноз» ми вживаємо для наближення розуміння між Міллем і сьогоденням, не претендуючи на достовірність.

Повертаючись до механізмів захисту психіки від деструктивного процесу кризи, можна виокремити, наприклад, знецінення. Мілль стан втрати змісту вважав таким, що не є достойним співчуття, і жодною мірою не є «поважною причиною»⁹⁷. Моментом, який міг би свідчити про особистісну зрілість Мілля, можна вважати те, що він не перекладав провину на батька чи книжних наставників. Тут скоріше відбувається переоцінка зусиль, які батько доклав до освіти філософа, що також відображається в переоцінці власних «ідолів»⁹⁸. Незважаючи на різкість визначення, це відповідає тональності глави про «Кризю».

⁹⁵ Див.: Ibid, P. 139.

⁹⁶ Ibid.

⁹⁷ Ibid.

⁹⁸ Див.: Ibid, P. 139-141.

Намагаючись осмислити власний досвід, Мілль звертається до літератури, поезії і не цурається використовувати метафори. Цей факт важливий тим, що роками раніше Мілль, слідом за батьком, не вважав поезію об'єктом вивчення та аналізу, та й взагалі звернення до неї як до чогось корисного. Натомість тепер, в період душевних коливань, він віднаходить у поезії ту мову, яка дає йому можливість описати ті переживання, тони і напівтони, що не може дати жоден інший інструмент. Адже цікаво, що Мілль відчуває цю кризу, пов'язану саме із текстами – він не може більше писати. Протягом свого життя, написання та публікування текстів – філософських, політичних – були способом власної самоактуалізації і реалізації цілі життя як реформування. Його аналітичний геній втілювався за посередництвом публікації наукових текстів.

Як же Мілль врешті-решт виходить із цього глухого кута? Беззаперечно цікавим фактом є те, що він не відмовляється від своїх попередніх міркувань і ключових термінів, хоч даний контекст провокує саме таке сприйняття. Звідси напрошується висновок, що жодна ментальна криза не змогла б зрушити фундамент світовідчуття. Саме цей епізод, попри всю його складність, напруженість і безвихідь – радше зміна інтер'єру, аніж капітальний ремонт. Мілль залишається в рамках тих понять, які почерпнув у свого батька та Бентама. Конструкцію «щастя» він розбирає на окремі частки-поняття, і складає з них таку схему, яка найбільш точно відповідає його відчуттю та уявленню світу.

Щастя постає у нього тим образом, про який не варто думати: «запитай себе, чи ти щасливий, і ти перестанеш ним бути»⁹⁹. Мілль змінює пріоритети – не смисл життя поміщати у щасті, а жити смислом, тоді це і буде переживатись як щастя. Розірвавши тотожність між смислом і щастям, для Мілля стала очевидною неможливість життя заради щастя; щастя не

⁹⁹ Див.: Ibid, P. 147.

може бути самоціллю, повинен бути зовнішній орієнтир, такий як смисл життя.

Розділяючи поняття щастя і задоволення, Мілль цим суттєво відрізнився від Бентама. Найголовніше, в чому він вбачав різницю між цими двома поняттями – це те, що вони є категоріями різного ґатунку і, відповідно, не є тотожними. «Кризовий епізод» чудово ілюструє, наскільки для Мілля є непритаманною ідея егоїзму. Натомість він вірить у можливість вдосконалення і зміни світу та суспільства, в якому живе. До того ж, власний смисл філософ трактує у стратегічному ключі – зміни потрібні не лише для сьогодення, а більшою мірою спрямовані на тривалу перспективу. Служіння суспільству шляхом вдосконаленням інституцій не передбачало акту самопожертви, оскільки для Мілля важливий індивідуальний розвиток та особистий досвід. Зрозумілим є також те, що поняття «особистого» трактується не в контексті его – мова йде про особистий досвід, а не про прагнення задоволення власних потреб будь-якого характеру.

Окрім філософського підґрунтя ментальної кризи, деякі дослідники виокремлюють і суто психоаналітичний аспект цієї події. Наприклад, Семюель Кларк вважає, що цей епізод у житті Мілля став, з одного боку, звільненням від контролю батька, а з іншого – само-викриттям власних емоцій та почуттів¹⁰⁰. Кларк наголошує на тому, що безмірний вплив батька позбавив Мілля можливості відчувати та проживати своє життя самотійно і правдиво, для дослідника «криза у ментальній історії» – це етап, коли Мілль позбувається фальшивих і нав'язаних йому ідей про бажання¹⁰¹. Якщо спробувати узагальнити таку позицію, можна припустити, що емоційна складова життя Мілля була вкрай нерозвиненою через відсутність проживання власних емоцій і дослідження власних бажань – «чого я хочу

¹⁰⁰ Clark S. Love, Poetry, and the Good Life: Mill's Autobiography & Perfectionist Ethics [Електронний ресурс] / Samuel Clark – Режим доступу до ресурсу: <https://philarchive.org/archive/CLALPA-2>. (Р.8).

¹⁰¹ Див.: Ibid, Р.8-9.

від життя». Ця складова життя Мілля завжди перебувала під впливом його батька і Бентама, як прямо, так і опосередковано, тому «криза» стає епізодом руйнування і звільнення. Така інтерпретація безумовно цікава, однак, її суттєвий недолік полягає у тому, що вона покликана осучаснити Мілля, і не враховує особливості історичного контексту. У даному дослідженні, ми, все ж, намагаємось «вислухати» Мілля без осуду, і тому приймаємо його версію подій, за якої ментальна історія еволюційна, а криза – лише один із епізодів на шляху до змін.

Отже, для Мілля світ – це місце, яке можна змінювати, яке піддається реформуванню. Світ поступально розвивається, що дає можливість розвиватись і змінюватись разом з ним, що і стає смыслом життя. Надмірне ж заглиблення в себе та свої проблеми провокують почуття провини, тому смысл стає зовнішнім стосовно життя, а щастя – метафізичним; про те, чи переживаєш чи відчуваєш його, не потрібно замислюватись, тому що тоді його втрачаєш. Цікаво, у контексті щастя також варто звернути увагу на єдині значимі стосунки із жінкою у житті Мілля. Філософ підкреслює її інтелектуальний вплив на його роботи, які мали значимість саме для втілення смыслу його життя, позиціонує її як натхненницю до роздумів та діяльності.

Продовжуючи тему ментальної історії Мілля, варто звернути увагу на остання глава «Автобіографії»: «Загальний огляд решти мого життя», в рамках якого філософ визначає життя як череду ментальних змін. Після етапу становлення настає етап, коли змін більше не відбувається – це і є процес поступального розвитку особистості. Ментальні зміни з віком у Мілля втрачають ту бурхливість і яскравість, яка так виразно проявилась в епізоді кризи ментальної історії. Переживши кризу як переоцінку ідей наставників, Мілль перестає бути учнем чи підопічним – він тепер на рівних з тими, в кого навчався. Це незначне зауваження, насправді, є більш суттєвим, ніж здається на перший погляд. Так, менш емоційно та

відсторонено інтерпретуючи своє життя, філософ уможлиблює той рівень осмислення «важливого», в якому він сам увиразнюється та проявляється через текст¹⁰². Написання текстів тісно пов'язане з ментальною історією Мілля: з дитинства конспектування та написання творів було тренуванням та можливістю вдосконалення стилю та логіки, а з часом це стало засобом втілення цілі життя філософа. До того ж Мілля сам пише, що наслідки його ментальних змін найкраще видні у його текстах. Зрештою, тексти – це те місце, де можна мислити ясно і чітко. Вони стають інструментом, який дисциплінує і структурує, в чому проявляється користь як для його особистості, так і для інших, оскільки їх призначення – змінювати світ. Втім, Мілля також застерігає читача від того, щоб вважати ментальну історію послідовною. Це можна зрозуміти так, що ментальні зміни можуть бути епізодами злетів і падінь, захоплень і розчарувань, проте вони мають слугувати досягненню більшої зрілості.

Одним із важливих епізодів у ментальній історії Мілля є смерть Гарієт Тейлор Мілля, його друга та дружини. Після семи з половиною років подружнього життя, Гарієт несподівано помирає під час їх спільного перебування в Авіньйоні¹⁰³. Очевидно, що для філософа момент втрати дружини був болючим, ще більше тому, що сама можливість одруження не була досяжною. І знову ж таки цей епізод пов'язаний з текстами. До цього вони вдвох працювали над текстом есе «Про свободу». Вклад Гарієт в роботу над цим текстом за словами Мілля безцінний. Можливо, опис власних переживань Мілля у цьому епізоді – це найбільш відверті і щирі слова, настільки, що хочеться подивитись на Гарієт його очима, і безсумнівно визнати її інтелектуальну значущість. Праця «Про свободу»

¹⁰² Див.: Mill J. S. *Autobiography* / John Stuart Mill // *Collected works of John Stuart Mill. Autobiography and Literary Essays* / John Stuart Mill. – Toronto: University of Toronto Press Routledge&Kegan Paul, 198. – P. 229.

¹⁰³ Див.: Ibid, P. 247.

задумувалась Міллем як есе, та згодом переросла у повноцінну книгу. Робота над нею тривала кілька років, і Мілль оцінює цю працю як найбільш вичитану і виважену, адже вона неодноразово писалась і переписувалась, читалась кожного разу як заново, дискутувалась і вдосконалювалась. І драйвером цього процесу була саме Гарієт¹⁰⁴. Це, дійсно, один із найінтимніших моментів – адже Мілль описує свою глибоку прив'язаність до дружини і атмосферу спільного повсякдення. Проте варто виокремити певні моменти, які змушують подивитись на їхні взаємовідносини більш раціонально. З моменту зустрічі, Гарієт постає перед читачем як сильна впевнена особистість, чудовий оратор і обдарована інтелектом жінка¹⁰⁵. Очевидно, такі сильні епітети викликані не менш сильними почуттями, між рядків вловлюється закоханість і боготворіння. Як не дивно, ці почуття досягнуть апогею після її смерті. Тоді Мілль вшановує пам'ять про неї, купивши будинок неподалік від місця, де вона похована, і заручившись підтримкою не менш талановитої жінки, своєї падчерки та доньки Гарієт – Гелен Тейлор¹⁰⁶.

Насправді, після опису переживань Мілля з приводу смерті Гарієт, її місце і роль у житті філософа не варто піддавати аналізу, адже таке осмислення буде втручанням і порушенням ментальної гармонії і не вестиме до продуктивного аналізу. Оскільки тоді постане питання, чому реальність самого Мілля піддається сумніву?

Повертаючись до тих тяжких подій втрати дружини, Мілль після купівлі будинку концентрує своє життя довкола спогадів про Гарієт. Він та її донька, яка тепер стала берегинею комфорту Мілля¹⁰⁷, живуть разом. Спершу він називає її своєю падчеркою, а згодом і донькою, що підкреслює

¹⁰⁴ Ibid.

¹⁰⁵ Див.: Ibid, P. 195.

¹⁰⁶ Див.: Ibid, P. 251.

¹⁰⁷ Ibid.

зміну ставлення до неї. Мілль відшукує в ній ті риси, які нагадують йому про Гарієт. Гелен Тейлор стає спадкоємицею її мудрості, натхненницею для Мілля і певною мірою зціленням його втрати¹⁰⁸.

Окрім роботи над текстом «Про свободу», Мілль продовжує працювати над не менш важливою книгою «Логіка». Він припиняє роботу у «Westminster Review» та використовує цю паузу для зосередженої роботи над власною теорією логіки¹⁰⁹. Що цікаво, для «Логіки» він використовує той самий прийом, що і для написання «Про свободу», та цього разу уже без місіс Тейлор Мілль. Мова йде про подвійне переписування: спершу пишеться перший драфт – завершений повноцінний текст, який відкладається на певний термін, а згодом перечитується *de novo*, потім редагується, і таких ітерацій може бути кілька, мінімум дві¹¹⁰. Тут у Мілля можна почерпнути цікавий академічний підхід: перший ескіз тексту не має бути ідеальним, але потрібно прагнути ідеальної структурованості. Тому що ідеї розміщені в хаотичному порядку змішуються і не дають фундаменту для їх розвитку¹¹¹. Цей метод перегукується і з самим текстом «Про свободу», де Мілль пише, що людина здатна змінювати свої переконання та усвідомлювати, наприклад, їхню хибність, але для цього потрібно дві речі – досвід та дискусії. І Мілль наголошує саме на дискусіях, оскільки обговорюючи ідеї можна зрозуміти як інтерпретувати свій досвід¹¹². «Стійка звичка корегувати й доповнювати власну думку, зіштовхуючи її з іншими думками, дуже далека від того, щоб спричиняти сумніви й хитання

¹⁰⁸ Див.: Ibid, P. 264.

¹⁰⁹ Див.: Ibid, P. 229.

¹¹⁰ Ibid.

¹¹¹ Див.: Ibid, P. 231.

¹¹² Мілль Д. С. Про свободу: Есе [Електронний ресурс] / Джон Стюарт Мілль. – 2001. – Режим доступу до ресурсу: <http://litopys.org.ua/mill/mill01.htm>.

при застосуванні цієї думки на практиці, і є єдиним надійним ґрунтом, що дозволяє впевнено на неї спиратися.»¹¹³

Як бачимо, в такому підході можна відчувати вплив тієї особливої освіти, яку отримав Мілль, і це знову повертає нас до думки про «чітке мислення» та про захоплення логікою, над математикою. «Дитячі» вподобання знайшли своє місце у професійному житті Мілля, і втілював він їх у роботі над працею «Логіка». Публікація «Логіки» відбувається у 1843 році, хоча готовою до друку вона була ще у 1841. Варто зазначити, що Мілль не очікував успіху книги у читача, а радше розраховував на полеміку з приводу висловлених ідей. Однак така філософська відповідь з'явилась лише у 1850 році¹¹⁴. У тексті «Автобіографії» епізод написання та видання «Логіки» слугує вступом до більш глобальної філософської теми, а саме: протиставлення індуктивної логіки – апріоризму, що переважав у німецькій, і, загалом, континентальній філософії¹¹⁵. Ясна річ, Мілль не вважає, що видання однієї праці з логіки достатньо, щоб мати настільки значний вплив на філософську думку. Тим не менш, вона повинна викликати дискусію, обговорення, завдяки чому і можливі зміни. Певною мірою, апріоризм не стільки сам по собі викликав у Мілля неприязнь, скільки той факт, якого впливу завдає ця хибна, на його думку, філософія таким сферам як етика, політика та релігія¹¹⁶.

Працею, яка зазнала більшого успіху, ніж «Логіка», стала «Політична економія», написана за два роки – розпочата у 1845 та здана до друку у 1847 році. Цей успіх для Мілля став ознакою того, що суспільство хотіло і було готовим до цієї роботи. «Політична економія» перевидається тричі – у 1849 і 1852 роках. Але Мілль достатньо скептично оцінював цей успіх, тому що

¹¹³ Там само.

¹¹⁴ Mill J. S. Autobiography / John Stuart Mill // Collected works of John Stuart Mill. Autobiography and Literary Essays / John Stuart Mill. – Toronto: University of Toronto Press Routledge&Kegan Paul, 198. – P.231.

¹¹⁵ Див.: Ibid, P. 233.

¹¹⁶ Ibid.

розумів, що для багатьох його читачів ця книга буде єдиною в своєму роді. Натомість сам філософ бачив її не як інструкцію до використання, не як самостійну повноцінну працю, а як частину від цілого. Саме на цьому ґрунті невідповідності очікувань публіки і автора й уможливлються різночитання та непорозуміння¹¹⁷.

Зрозуміло, що «Політична економія» для самого Мілля мала не настільки велике значення, як «Логіка». Звідси витікає цікавий висновок: прагнення реформувати світ лежить не лише і не стільки у площині політичного, скільки філософського. Він не дарма встановлює зв'язок між філософськими ідеями, і тим, як вони впливають на світ і суспільство. Протягом останніх десяти років власного життя, Мілля продовжує протистояння континентальній метафізиці, а саме апріоризму та інтуїтивній філософії, називаючи її хибною, та відстоюючи емпірично-індуктивну позицію. Відмінності між цими школами не є «лише абстрактними спекуляціями», а мають цілком практичні наслідки¹¹⁸. Найбільше застереження Мілля з приводу інтуїтивної філософії полягало у тому, що її доктрини – це інтуїтивна правда, причини лежать у випадках та асоціаціях, тобто є зовнішніми, а отже – не піддаються змінам. Натомість він вважав, що людська природа здатна вдосконалюватися і змінюватися, це не залежить від зовнішніх обставин – чи то бога, чи то природи¹¹⁹. Таке протистояння мало і цілком конкретно виражений характер, що відображалось через полеміку із сером Вільямом Гамільтоном. Мілля неодноразово підкреслює впливовість і популярність Гамільтона¹²⁰, і саме на його реакцію очікував, видаючи свою «Логіку». Характерно, що для Мілля мало значення не відстоювання власних поглядів чи поглядів свого

¹¹⁷ Див.: Ibid, P. 243.

¹¹⁸ Див.: Ibid, P. 269.

¹¹⁹ Див.: Ibid, P. 270.

¹²⁰ Ibid.

батька – він докладав зусиль до того, щоб запропонувати альтернативний спосіб філософування. Який, на його думку, був істинним, та все ж мова йшла однозначно не про особисту суперечку.

Окрім словесних, хоч і практичних диспутів, Мілль проявив себе також і як активний діяч. У 1865 році студенти обрали його ректором Університету Сент-Ендрю¹²¹. Ця нагода стала можливістю для Мілля виразити його думки та міркування з приводу освіти, які акумулювались протягом цілого життя. Його керівництво на позиції ректора було спробою поєднати і стару навчальну класику, і нові дослідження; синтез двох підходів, а не суперництво – ось, що повинно стати підґрунтям сучасної освіти¹²².

Можна сказати, що після аналізу останньої глави «Автобіографія» набуває завершених рис, і та незбалансованість тексту і часу, про яку ми зазначали раніше – набуває смислової та сюжетної довершеності. Певним чином логіка Мілля прояснюється та увиразнюється щодо сприйняття його власного життя та уявлень про ідеальне життя. Після певного віку вже немає «потреби» переживати ментальні кризи – життя стабілізувалося. З певного моменту в особистісному розвитку спостерігається лише прогрес. У другій половині свого життя Мілль досягнув якраз того стану, коли всі переживання та акумульований досвід реалізуються у філософських та політичних текстах, коли життя відповідає його смислу. В цьому і полягає найбільше щастя.

¹²¹ Ibid, P. 287.

¹²² Ibid.

ВИСНОВКИ

«Автобіографія» Мілля – надзвичайно глибоке джерело. В нашій роботі вдалося окреслити далеко не усі теми, які підіймає в оповіді про своє життя сам Джон Стюарт Мілля. Насправді йдеться про невичерпне джерело для різнопланових міждисциплінарних досліджень. Відповідно до поставлених нами завдань, у цій роботі ми намагалися окреслити лише певні із представлених у Мілля тем – тих, що мають особливу цінність як для історії філософії в цілому, так й з огляду на філософську автобіографістику як специфічне джерело для історико-філософських розвідок.

З тих тем, які нам вдалось опрацювати, можемо виділити окремими пунктами такі складові автобіографії Мілля, як освіта, психологічний (ментальний) розвиток, взаємозв'язок між життям та ідеями філософа, його тлумачення поняття «щастя» тощо. Окрім того, у дослідженні вдалось з'ясувати одну із найважливіших мотивацій написання «Автобіографії»: це була спроба Джона Стюарта Мілля кодифікувати освітній метод його батька – Джеймса Мілля. У нашій роботі вдалось дослідити філософську складову відповідної освітньої програми. Великою мірою вона розкривається з Міллевих описів застосованих у його освіті навчальних методів, з його спогадів про те, як він знайомився з визначними пам'ятками філософської думки, з особливостей спілкування між ним та батьком тощо. Беззаперечно, світогляд Мілля, зокрема його розуміння щастя і сенсу життя, зазнали величезного впливу з боку філософії та особистості Джеремі Бентама, що детально проаналізовано у зв'язку з пережитою ним психологічною («ментальною») кризою.

Одним із важливих аспектів нашого дослідження стала і така популярна серед дослідників творчості Мілля тема, як його відносини та взаємні впливи з Гарієт Тейлор Мілля. Ключова особливість, яку вдалось

помітити протягом аналізу «Автобіографії», полягає у тому, що незважаючи на прогресивність поглядів на проблематику статей та рівності, Мілль не згадує жодної жінки, окрім Гарієт, а після її смерті – її доньки, яка стає для нього своєрідним продовженням або відтворенням самої Гарієт. З огляду на тодішній стан залученості жінок до науки ще більш-менш зрозумілим виглядає той факт, що серед професійних знайомств, про які згадує Мілль, присутні лише чоловіки, але він також жодного разу не згадує про власну матір. Безумовно, цей феномен заслуговує на велику увагу, пердовсім з огляду на панівний на сьогодні дискурсу рівності та обов'язкового згадування.

Окремо варто виділити і філософсько-психологічний аспект «Автобіографії», який полягає у взаємоперетіканні особистого світовідчуття та філософських поглядів у психологічний стан та навпаки. Мілль жив не всупереч власним уявленням про світ, про особистість та її роль, а навпаки – його підхід полягає у пошуку гармонійного шляху, конгруентності між ними. Звідси випливає ще кілька тем, частково порушених нами, однак вартих більш розгорнутого аналізу. Це і розгляд уявлень щодо обов'язку та справедливості в особистісному розрізі, це й пошуки взаємозв'язку між правильним мисленням та суспільним порядком. Поняття справедливості Мілль окреслив у главі «Автобіографії», що присвячений його психологічній кризі, однак, лише почасти. Проте наявні там роздуми наштовхнули нас на пошук відповідей в інших його творах. Адже тексти мали для нього особливе значення. І тут мова йде не про закономірну вагомість письма саме для філософа, а про щось більш знакове і значуще. Власне кажучи, писання і публікація своїх текстів стали для Мілля способом спілкування зі світом і суспільством. Не дивно, що глава про ментальну кризу починається із того, що Мілль констатує власну неспроможність і небажання що-небудь писати, і ним це сприймається трагічно. Відповідно, ознакою «одужання» стає повернення до писання.

З процесом створення текстів Мілль був добре знайомий з раннього дитинства. Тоді свої перші історичні начерки він писав сам для себе, а перечитуючи – знищував, таким чином вдосконалюючи свої навички. Саме з дитинства цей процес переростає в щось більше, аніж просто висловлення слів та ідей. Розвиток практики письма нерозривно пов'язаний у Мілля принаймні з двома важливими речами: його власним філософським переосмисленням категорії «щастя» та потужним особистісним впливом з боку Гарієт Тейлор Мілль.

Яскравим прикладом особистісного впливу на написання філософських текстів можна вважати працю «Про свободу». В цьому випадку процес створення тексту був тісно сплетений із особистістю Гарієт Тейлор Мілль, і мова йде не лише про її філософський вплив, а й про особисту прив'язаність Мілля до Гарієт та її особистий вплив на нього. Концепт «смерті автора» набуває у цій ситуації специфічного значення. Гарієт померла ще до публікації цього тексту. Після цього Мілль, очевидно, стає не таким, яким був раніше. Він переживає трагедію, ностальгує і шукає нового джерела опори та натхнення, яким стає падчерка, донька Гарієт від першого шлюбу. Наступний важливий Міллевий текст нерозривно пов'язаний саме з нею, оскільки саме Гелен Тейлор стала упорядником «Автобіографії» і видала її після смерті Джона Стюарта Мілля.

Попри спокусу трактувати ставлення Мілля до власного письма і до текстів з психоаналітичної позиції вважаємо, що такий підхід не лише звужує інтерпретаційне поле, а й вводить в оману при спробі вважати процес написання та видання лише сублімацією автора. До певної міри особисті психологічні мотиви можна спробувати знайти у Міллевому прочитанні концепції щасті Бентама та її застосуванні у власному житті, однак й це буде звуженням, адже насправді Мілль тлумачить Бентама не суто індивідуалістично, а у широкому філософському контексті.

Варто зазначити, що Мілль досить детально аналізує авторів, з якими він знайомився за посередництвом їхніх книг. Він звертає увагу на авторів, яких читав, осмислює їхнє значення для себе, простежує зміни у сприйнятті та інтерпретації того чи іншого автора. Більше того, Мілль також описує і те, в який спосіб ці автори і книги з'являлись на його інтелектуальному горизонті. Останнє є особливо цінним, оскільки знаючи та розуміючи подібний контекст, можна більш коректно сформулювати уявлення про інтелектуальну мапу Мілля. Безсумнівно, багато авторів та книг у житті філософа з'являлись завдяки батьковим порадам та, передовсім, завдяки його освітній програмі. Знайомство з ключовими економічними мислителями того часу, наприклад, Адамом Смітом, відбулось саме завдяки батькові. Мандруючи Францією у п'ятнадцятирічному віці, Мілль відкриває для себе нових авторів-наставників, відповідно розширюючи власні інтелектуальні горизонти. З'являються автори та книги, які Мілль відкриває для себе самостійно, що певною мірою свідчить про його поступальний інтелектуальний розвиток. Обирати літературу та авторів для знайомства – це окремий вид інтелектуального дорослішання. Очевидно, обираючи таких наставників, Міллю вдалось не лише сформулювати свій смак, але й, що не менш важливо, самостійність. Це ті риси, що виокремлюють його як оригінального та незалежного мислителя.

Окремо варто виділити не лише впливових філософів, з якими Мілль познайомився у той чи інший спосіб, а саме особистостей, у взаємодії з якими проходило його життя. Безумовно, передовсім ідеться про батька – Джеймса Мілля, а також про друга і дружину – Гарієт Тейлор Мілль. Образ батька в «Автобіографії», очевидно, заслуговує окремого дослідження, тому що кількість аспектів життя сина, у які він був залучений, так саме, як й глибину і значущість цього залучення, складно переоцінити.

Джон Стюарт Мілль вів вкрай розмірене життя – його основна поворотна мандрівка до Франції, впродовж якої йому довелося гостювати в

домі брата Джеремі Бентама, відбулась у п'ятнадцятирічному віці. У подальші роки мандрівка як спосіб проведення часу не займає багато місця в описі життєвого шляху Мілля, окрім останньої (до Авіньйону, Франція), здійсненої після смерті Гарієт. Тоді він оселився неподалік її могили, і провадив тихе провінційне життя. Про схильність до стабільного та розміреного життя також свідчить і його робота клерком¹²³, яка вимагала посидючості, здатності до виконання рутинних завдань і методичності. Можливо, саме завдяки тій моделі освіти, яка не лише давала знання, але й розвивала серйозність і відповідальність, Мілль виявився здатним виконувати і ту роботу, що не вимагала надзвичайних інтелектуальних зусиль і творчості, вимагаючи натомість ретельності та дисциплінованості. Однак, в даному випадку доцільним буде комплексний аналіз освіти і характеру Мілля, а також його соціального положення.

У цьому дослідженні виокремлено передусім такі філософські аспекти «Автобіографії», як власні філософські погляди Мілля у контексті його життя, дослідження витоків його філософських ідей, взаємозв'язок «освітнього експерименту» та його вплив на формування філософського світогляду Мілля. Аналіз філософського змісту «Автобіографії» дозволяє стверджувати її інтегральне історико-філософське для вивчення інших філософських творів, усієї спадщини та постаті Джона Стюарта Мілля.

¹²³ Ibid, P.83

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Айдемирова М. С. Трансформация представлений о детстве в британском обществе в конце XVIII первой половине XIX века : дис. канд. іст. наук : 07.00.03 / Айдемирова Маргарита Сергеевна – Москва, 2015.
2. Айзенштат М. П. Власть и общество Британии 1750-1850 гг / М. П. Айзенштат. – Москва: ИВИ РАН, 2009. – 398 с.
3. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман; [Пер. с англ. Е. Руткевич]. – Москва: Медиум, 1995. – 323 с.
4. Блум Г. Західний канон / Гарольд Блум; [Пер. с англ. під загальною редакцією Р. Семківа]. – Київ: Факт, 2007. – 720 с. – (Висока полиця).
5. Голубович И. П.М. Бицилли о феномене автобиографии и «биографический поворот» в современной гуманитаристике / Инна Голубович // Автор и биография, письмо и чтение / Инна Голубович. – Москва: Издательский дом Высшей школы экономики, 2013. – С.62-80
6. Голубович И. В. Третье пространство автобиографии : между философией и литературой/ И.В. Голубович // Sententiae: наук. пр. Спільки дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства). – Вінниця, 2006. – Спецвип. No 1 : Філософія і космологія. – С. 231–242.
7. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни /Пер. с англ. и вступ. статья А. Д. Ковалева — М.: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2000. — 304 с.
8. Дворецкий И. Х. Большой латинско-русский словарь/ Иосиф Хананович Дворецкий. – Москва: Русский язык, 1976. – 1096 с. – (Изд. 2-е, переработ. и доп.).

9. Декомб Венсан. Клопоти з ідентичністю. Переклад з французької, передмова, примітки Валентина Омелянчика. — К.: Стилос, 2015. — 281 с.
10. Донскіс Л. Влада та уява. Студії з питань політики та літератури / Леонідас Донскіс. — Київ: Спадщина, 2012. — 280 с.
11. Зарецкий Ю. Новые подходы к изучению свидетельств о себе в европейских исследованиях последних лет / Юрий Зарецкий // Автор и биография, письмо и чтение / Юрий Зарецкий. — Москва: Издательский дом Высшей школы экономики, 2013. — С. 24–41
12. Зенгер С. Джон Стюарт Милль, его жизнь и произведения / С. Зенгер; [Пер. с нем. Е. Максимова]. — Москва: Книжный дом, 2009. — 234 с.
13. Коллинз Р. Социология философий. Глобальная теория интеллектуального изменения / Рэндал Коллинз; [Пер. с англ Н.С. Розова]. — Новосибирск: Сибирский хронограф, 2002. — 1282 с.
14. Лежен Ф. В защиту автобиографии. Эссе разных лет. Перевод и вступление Бориса Дубина [Электронный ресурс] / Филип Лежен // Иностранная литература, Вип.4. — 2000. — Режим доступа до ресурсу: <https://magazines.gorky.media/inostran/2000/4/v-zashhitu-avtobiografii.html>.
15. Лежен Ф. От автобиографии к рассказу о себе, от университета к ассоциации любителей: история одного гуманитария / Филип Лежен // Автор и биография, письмо и чтение / Филип Лежен. — Москва: Издательский дом Высшей школы экономики, 2013. — С. 205–227.
16. Мазилев В. А. Джон Стюарт Милль и формирование научной психологии / Владимир Александрович Мазилев. // Ярославский педагогический вестник. — 2016. — С. 115–123.
17. Менжулін В. І. Біографія філософа: изучать нельзя не изучать // Автор и биография, письмо и чтение : сборник докладов / ред.-сост. Ю. П. Зарецкий, В. П. Лихачев, А. Ю. Зарецкая; Нац. исслед. ун-т

- «Высшая школа экономики». — М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2013. — С. 42–63.
18. Менжулін В. І. Біографіческая підоплека в історії психоаналіза и понятие "творческой болезни" / Вадим Ігорович Менжулін. // Вісник МСУ. Юдаїка.. – 2002. – №8. – С. 130–145.
 19. Менжулін В. І. Довідково-енциклопедична біографістика як жанр сучасних історико-філософських досліджень : англо-американський та український досвід / В. І. Менжулін // Sententiae. – 2018. – Том 37. – № 1. – С. 153–167.
 20. Менжулін В. І. Історико-філософська біографістика: провідні тенденції та віхи становлення / В. Менжулін // Наукові записки. – Т. 115 : Філософія та релігієзнавство. – К. : НаУКМА, 2011. – С. 18–25.
 21. Менжулін В. І. Метод аісторичного реконструювання як історичний метод / Вадим Ігорович Менжулін. // Філософська думка. – 2012. – №4. – С. 127–133.
 22. Менжулін В. І. Новий історизм : елементи філософсько-біографічної прагматики [Текст] / В. І. Менжулін // Філософська думка. – 2008. – № 4. – С. 81–99
 23. Менжулін В. І. Новий історизм: елементи філософсько-біографічної прагматики / Вадим Ігорович Менжулін. // Філософська думка. – 2008. – №4. – С. 81–99.
 24. Менжулін В. І. Біографічний підхід в історико-філософському пізнанні / Вадим Менжулін; Національний університет "Києво-Могилянська академія". - Київ : [НаУКМА : Аграр Медіа Груп], 2010. – 455 с.
 25. Менжулін, В. І. Про деякі актуальні проблеми теорії та методології історико-філософської біографістики // Магістеріум. – Вип. 65. Історико-філософські студії. – К. : НаУКМА, 2016. – С. 3–14.

26. Мілль Д. С. Про свободу: Есе [Електронний ресурс] / Джон Стюарт Мілль. – 2001. – Режим доступу до ресурсу: <http://litopys.org.ua/mill/mill01.htm>.
27. Никитина Е. Авторство как коммуникативная роль / Елена Никитина // Автор и биография, письмо и чтение / Елена Никитина. – Москва: Издательский дом Высшей школы экономики, 2013. – С. 11–23.
28. Смирнов С. А. Антропология Автобиографии Часть 1 Автобиография: проблема метода / Сергей Алевтинович Смирнов. // ЧЕЛОВЕК.RU Институт философии и права Сибирского отделения Российской академии наук. – 2018. – №13. – С. 66–103.
29. Фрейд З. Малое собрание сочинений / Зигмунд Фрейд; [Пер. с нем. Г. Барышниковой и др.]. – Санкт-Петербург: Азбука, 2012. – 992 с.
30. Хубач В. Биография и автобиография; Проблема источника и изложения / Вальтер Хубач. – Москва: Наука, 1970. – 14 с. – (Главная редакция восточной литературы). – (XIII Международный конгресс исторических наук).
31. Baggini J. Philosophical Autobiography / Julian Baggini. // The Philosopher's Magazine Routledge. Taylor and Francis Group. – 2002. – №45. – P. 295–312.
32. Bain A. John Stuart Mill: Life, A Criticism with Personal Reflections / Alexander Bain. – London: Cornell University Library, 2010. – 236 p.
33. Brown R. Society and Economy in Modern Britain 1700-1850 / R. Brown. – London and New York: Routledge, 1991. – 496 p.
34. Cannadine D. Victorious Century: The United Kingdom, 1800-1906 / David Cannadine. – London: Penguin, 2018. – 624 p.
35. Capaldi N. John Stuart Mill. A biography / Nicholas Capaldi. – New Orleans: Cambridge University Press, 2004. – 439 p.

36. Critchley S. The book of dead philosophers / Simon Critchley. – New York: Vintage Books, 2008. – 265 p. – (A Division of Random House, Inc.).
37. Eggleston B. John Stuart Mill and the Art of Life / Ben Eggleston. – Oxford: Oxford University Press, 2010. – 320 p.
38. Clark S. Love, Poetry, and the Good Life: Mill's Autobiography & Perfectionist Ethics [Электронный ресурс] / Samuel Clark – Режим доступа до ресурсу: <https://philarchive.org/archive/CLALPA-2>.
39. Freud S. Ratschläge für den Arzt bei der psychoanalytischen Behandlung [Электронный ресурс] / Sigmund Freud – Режим доступа до ресурсу: <https://www.psyalpha.net/de/themen/behandlungstechnik/freud-technische-schriften/sigmund-freud-1912e-ratschlaege-arzt-psychoanalytischen-behandlung>.
40. Green M. Sympathy and Self-Interest: The Crisis in Mill's Mental History / Micheal Green. // Cambridge University Press. – 1989. – P. 259–277.
41. Hagberg G. L. Describing Ourselves: Wittgenstein and Autobiographical Consciousness / Garry L. Hagberg. – Oxford: Clarendon Press, 2008. – 264 p.
42. Halliday R. J. John Stuart Mill / R. J. Halliday // Political Thinkers. Volume IV / R. J. Halliday. – London and New York: Routledge, 2004. – 156 p.
43. Heffer S. High Minds: The Victorians and the Birth of Modern Britain / Simon Heffer. – London: Windmill Books, 2014. – 896 p.
44. Houlgate L. UNDERSTANDING JOHN STUART MILL: The Smart Student's Guide to Utilitarianism and On Liberty / Laurence Houlgate. – San Luis Obispo, California: Houlgate Books, 2018. – 217 p.
45. Kinzer B. L. A Moralism In and Out of Parliament: John Stuart Mill at Westminster, 1865-1868 / B. L. Kinzer, A. P. Robson, J. Robson. – Toronto: University of Toronto Press, 1992. – 317 p.

46. Kowalewski D. Politics and Emotion in the Thought of John Stuart Mill / David Kowalewski. // *The Journal of Psychohistory*. – 1980. – P. 455–466.
47. Larsen T. John Stuart Mill: A Secular Life / Timothy Larsen. – Oxford: Oxford University Press, 2018. – 242 p.
48. Lerner M. Essential Works of John Stuart Mill / Max Lerner. – Whitefish: Literary Licensing, LLC, 2012. – 464 p.
49. Levi A. W. 'The 'Mental Crisis' of John Stuart Mill / A. W. Levi. // *Psychoanalytic Review*. – 1945. – №32. – P. 86–101.
50. Lewes G. H. The biographical history of philosophy / George Henry Lewes. – London: BiblioBazaar, 2009. – 244 p.
51. Loizides A. John Stuart Mill's Platonic Heritage. Happiness through character / Antis Loizides. – New York: Lexington Books, 2013. – 247 p.
52. Mazlich B. James and John Stuart Mill: Father and Son in the Nineteenth Century / Bruce Mazlich. – New York: Basic Books, 1975. – 484 p.
53. Mill J. S. Autobiography and Literary Essays / John Stuart Mill // *Collected works of John Stuart Mill* / edited by John M. Robson and Jack Stillinger. – Toronto: University of Toronto Press Routledge&Kegan Paul, 1981. – (Volume 1). – P. 1–290.
54. Mill J. S. Autobiography / John Stuart Mill // *Collected works of John Stuart Mill. Autobiography and Literary Essays* / John Stuart Mill. – Toronto: University of Toronto Press Routledge&Kegan Paul, 1981. – P. 1–290.
55. Mill J. S. Sexual Equality / J. S. Mill, H. T. Mill, H. Taylor. / edited by Ann P. Robson and John P. Robson. – Toronto Buffalo London: University of Toronto Press, 1994. – 446 p.
56. Miller D. E. John Stuart Mill: Moral, Social, and Political Thought / Dale E. Miller. – Cambridge: Polity Press, 2013. – 252 p.
57. Millgram E. John Stuart Mill and the Meaning of Life / Elijah Millgram. – Oxford: Oxford University Press, 2019. – 256 p.

58. Mooney E. F. *Lost intimacy in American Thought: Recovering Personal Philosophy From Thoreau to Cavell* / Edward F. Mooney. – New York-London: continuum, 2009. – 234 p.
59. Nelson A. D. *John Stuart Mill: The Reformer Reformed* / Allan D. Nelson. // *Interpretation A journal of political philosophy*. – 1985. – P. 359–403.
60. Reeves R. *John Stuart Mill: Victorian Firebrand* / Richard Reeves. – London: Atlantic Books, 2007. – 624 p.
61. Ryan A. *The Philosophy of John Stuart Mill* / Alan Ryan. – London: Palgrave Macmillan, 1998. – 268 p.
62. Schuster S. C. *The Philosopher's Autobiography: A Qualitative Study* / Shlomit C. Schuster. – Westport, Connecticut London: Praeger, 2003. – 256 p.
63. Skorupski J. *John Stuart Mill. The Arguments with the Philosophers* / John Skorupski. – London and New York: Routledge, 2010. – 450 p.
64. Sosa E. *A vitrue epistemology: Apt Belief and Reflective Knowledge* / Ernest Sosa. – Oxford: Clarendon Press, 2007. – Volume 1. – 149 p.
65. Sosa E. *Reflective knowledge: Apt Belief and Reflective Knowledge* / Ernest Sosa. – Oxford: Clarendon Press, 2009. – Volume 2. – 254 p.
66. Stillinger J. The text of John Stuart Mill's "Autobiography" [Электронный ресурс] / Jack Stillinger – Режим доступа до ресурсу: <https://www.escholar.manchester.ac.uk/api/datastream?publicationPid=uk-ac-man-scw:1m2859&datastreamId=POST-PEER-REVIEW-PUBLISHERS-DOCUMENT.PDF>.
67. Stillinger J. Who wrote Mill's "Autobiography"? [Электронный ресурс] / Jack Stillinger – Режим доступа до ресурсу: <https://www.jstor.org/stable/3827271?read-now=1&seq=1>.
68. *The Philosophy of Autobiography* / edited by Christopher Cowely. – Chicago and London: The University of Chicago Press, 2015. – 242 p.

69. Wilson F. Mill's Autobiography / Fred Wilson // Autobiography as Philosophy. The philosophical use of self-representation: collective monography edited by Thomas Mathien and D.G. Wright. – New York: Routledge, 2006. – P. 180–210.
70. Wilson F. Psychological Analysis and the Philosophy of John Stuart Mill / Fred Wilson. – Toronto: University of Toronto Press, 1990. – 390 p.
71. Wittgenstein L. On certainty / Ludwig Wittgenstein; [translated by Denis Paul and G.E.M. Anscombe]. – New York: Harper Touchbook, 1969. – 90 p.
72. Wright L. J. The Philosopher's "I". Autobiography and the Search for the Self / Leonor J. Wright. – Albany: State University of New York Press, 2006. – 217 p.